
ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΓΙΑ ΤΟ ΕΘΝΙΚΟ ΟΝΟΜΑ «ΣΛΑΒΟΣ» ΚΑΙ ΤΗ ΣΗΜΑΣΙΟΛΟΓΙΚΗ ΤΟΥ ΕΞΕΛΙΞΗ ΣΤΙΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΠΗΓΕΣ

Γιὰ τὸ ἐθνικὸ ὄνομα Σκλαβηγός - Σκλαβῖνος - Σκλάβος - Σθλάβος καὶ τῆ σημασιολογικὴ του ἐξέλιξη πολλὰ ἔχουν γραφτῆ ὡς σήμερα. Τὸ περιφρημὸ χωρίο τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου (Περὶ θεμάτων Β', 6, σ. 91³³ ἐκδ. Α. Pertusi, Studi e testi, 160, Βατικανὸ 1952), ποὺ ἀναφέρεται στὴν Πελοπόννησο: *αἰσθλαβόθη δὲ πᾶσα ἡ χώρα καὶ γέγονε βάρβαρος, ὅτε ὁ λοιμικὸς θάνατος πᾶσαν ἐβόσκειτο τὴν οἰκουμένην...*» (746-748), ἀποτέλεσε τὴν ἀρχὴ ἐπιστημονικῆς διαμάχης: *στὸ ρῆμα αἰσθλαβόθη ἄλλοι ἔδωσαν τὴν ἔννοια τοῦ «ἐξεσλαβίσθη»¹, ἄλλοι τοῦ «ἐσκλαβώθη-ἐδουλώθη»². «Ὅλοι ὅμως ὅσοι ἀσχολήθησαν μὲ τὸ πρόβλημα συμφώνησαν ὅτι τὸ ἐθνικὸ Σκλάβος - Σθλάβος κατὰ τὴν ἱστορικὴ διαδρομὴ πῆρε τὴν ἔννοια τοῦ «σκλάβος - δοῦλος» καὶ κατέληξε προσηγορικόν.*

Στὴν ἀλλαγὴ αὐτῆ τῆς σημασίας τοῦ ἐθνικοῦ στηρίζονται οἱ Ἕλληνες ἱστορικοὶ καὶ ἀντέκρουσαν τὸν Weigand καὶ τὸν Vasmer³, οἱ ὁποῖοι στὸ σλαβικὸ τοπωνυμικὸ ὑλικὸ τῆς Ἑλλάδος περιέλαβαν καὶ ὅλα τὰ ὀνόματα ποὺ δηλώνουν τοὺς Σλάβους. «Ὅπως ὀρθὰ ὑποστηρίχθηκε, τὰ περισσότερα παράγωγα ἢ σύνθετα ὀνόματα ἀπὸ τὸ ὄνομα Σλάβος ἔχουν χρησιμοποιηθῆ μὲ τὴν ἔννοια τοῦ «ἀλιχμάλωτος - δοῦλος»⁴.

1. J. PH. FALLMERAYER, *Fragmente aus dem Orient*², Stuttgart 1877, σ. 496, 498, σημ. 1. A. RAMBAUD, *Études sur l'histoire byzantine*, Παρίσι 1912, σ. 227 κ.έ.

2. Πρῶτος ὁ TH. TAFEL ἔδωσε στὸ ρῆμα *αἰσθλαβόθη* τὴν ἔννοια τοῦ «ἐσκλαβώθη-ἐδουλώθη» καὶ ὑποστήριξε ὅτι ἡ χώρα «in servitutum redacta non slavinizata erat» βλ. Εἰσαγωγὴ στὸ «Περὶ Θεμάτων» ἔργο τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, σ. IX (Βόννης). ΤΟΥ ΔΙΟΥ, *Symbolarum criticarum geographiam byzantinam...*, μέρ. 2, Μόναχο 1849, σ. 123-4. Πρβ. A. BON, *Le Peloponnèse byzantin jusqu'en 1204*, Παρίσι 1951, σ. 29, σημ. 1.

3. G. WEIGAND, *Die Wiedergabe der slavischen Laute in den Ortsnamen des Peloponnes*, *Balkan-Archiv* 4 (1928) 8. M. VASMER, *Die Slaven in Griechenland*, *Abh. Preus. Akad. Wiss., Phil. - Hist. Klasse*, n° 42, Βερολίνο 1941.

4. Κ. ΑΜΑΝΤΟΥ, *Σκλάβοι, Σκλαβησιάνοι καὶ βάρβαροι* ΠΑΑ 7 (1932) 336-7. Δ. ΓΕΩΡΓΑΚΑ, *Beiträge zur Deutung als slavisch erklärter Ortsnamen*, *BZ* 41 (1941) 352-4, 374-6. Δ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ, *Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι καὶ αἱ σλαβικὰ τοπωνύμια*, *NE* 18 (1944), τεύχη 407 καὶ 408, σ. 6 (τοῦ ἀνατύπου).

Πότε όμως συντελέσθηκε ἡ ἀλλαγὴ στὴν ἔννοια τοῦ ἔθνικοῦ στὸ Βυζάντιο καὶ σὲ ποιά χρονικὴ στιγμή τὴν βρίσκουμε στὶς βυζαντινὲς πηγές δὲν ἔχει καθορισθῆ με ἀκρίβεια. Ὁ Κ. Ἀμαντος ὑποστήριξε ὅτι ἀπὸ τὸν 7ο κιόλας αἰώνα τὸ «Σλάβος» παίρνει τὴ σημασία τοῦ «αἰχμάλωτος - δοῦλος» καὶ ἡ νέα χρῆση διαδίδεται πλατύτερα ἀπὸ τὸν 11ο αἰώνα¹. Τὸ πρόβλημα ἐρευνήθηκε σὲ εὐρύτερη βάση ἀπὸ τοὺς Ch. Verlinden, A. Maricq, H. καὶ R. Kahane². Μὲ λεπτομερειακὴ διερεύνηση τῶν δυτικῶν καὶ ἀραβικῶν πηγῶν ἐπιχείρησαν τὴν γεωγραφικὴ κατανομὴ τῶν πρωτῶν μαρτυριῶν τοῦ ὀνόματος «Σκλάβος» ἰσοδυνάμου τοῦ «σκλάβος», ἐμελέτησαν τὴν γλωσσικὴ του διαμόρφωση καὶ ἐτόνισαν τὸν πρωτεύοντα ρόλο ποὺ ἔπαιξε τὸ Βυζάντιο ὡς κύριος συντελεστής τῆς διαδόσεως τοῦ ὄρου.

Οἱ γερμανικὲς πηγές, ἀπὸ τὸν 9ο κιόλας αἰώνα, μᾶς δίνουν παραδείγματα ποὺ κάνουν λόγο γιὰ «Σκλάβους - σκλάβους». Περιέχουν δηλαδὴ τὴ μεταβατικὴ ἔννοια καὶ ἀποτελοῦν τὸν ἐνδιάμεσο σταθμὸ πρὶν ἀπὸ τὴν τελικὴ ἐξέλιξη τῆς σημασίας τοῦ «Σκλάβος» καὶ τὴν ὀριστικὴ του μετάπτωση ἀπὸ ἔθνικὸ σὲ προσηγορικὸ³. Οἱ H. καὶ R. Kahane ἔχουν τὴν γνώμη ὅτι γύρω στὸν 9ο αἰώνα τὸ «Σκλάβος - Slavus» πῆρε τὴ σημασία τοῦ «σκλάβος» στὸν χῶρο τῆς Βαλκανικῆς, ὅπου Φράγκοι, Ἀραβες καὶ Βυζαντινοὶ ἤρθαν σὲ ἐπαφὴ με τοὺς Σλάβους, σὰν κυρίαρχοί τους⁴. Σὲ ἔγγραφο τοῦ τέλους τοῦ 11ου αἰώνα ἀπὸ τὸ Bari τῆς Νοτίου Ἰταλίας ὁ ὄρος «Sclava» ἀναφέρεται με βεβαιότητα με τὴν ἔννοια τοῦ προσηγορικοῦ: «Due slave mater et filia nomina illorum Maria et Rosula⁵».

Ὁ Fr. Dölger, ποὺ ἀσχολήθηκε ἐκτενῶς με τὴ μετάπτωση τῆς σημασίας τοῦ ἔθνικοῦ στὶς βυζαντινὲς πηγές⁶, ὑποστήριξε ὅτι τὸ «Σλάβος» χρησιμοποιοῦ-

1. K. AMANTOU, ὁ.π., σ. 332, 334. Τὴν ἀλλαγὴ αὐτὴ ἀποδίδει στὴν ἀτελῆ πολιτειακὴ ὀργάνωση τῶν Σλάβων, ποὺ ἔγινε αἰτία τῆς ὑποδουλώσεώς τους.

2. CH. VERLINDEN, L'origine de «sclavus» = esclave, Bulletin du Cange, Archivium latinitatis medii aevi, 17 (1943) 97-128. A. MARICQ, Notes sur les Slaves dans le Peloponnèse et en Bithynie et sur l'emploi de «Slave» comme appellatif, Byzantion 22 (1952) 337-72. Βλ. κυρίως σ. 337-8, 354-5. HENRY and RENÉE KAHANE, Notes on the linguistic history of «sclavus», Studi in onore di E. Lo Gatto e Giovanni Mayer (Firenze 1964), σ. 345-60. Βλ. κριτικὴ παρουσίαση στὴν BZ 57 (1964) 484-5.

3. A. MARICQ, ὁ.π., σ. 354-5.

4. H. and R. KAHANE, ὁ.π., σ. 360.

5. FR. NITTI, Le pergamene di S. Nicola di Bari, Bari 1902, σ. 18. Βλ. καὶ P. AEBISCHER, Les premiers pas du mot sclavus («esclave»). Arch. Rom. 20 (1936) 484-90, ἰδιαιτέρα σ. 488. Πρβ. KAHANE, ὁ.π., σ. 347, 353.

6. FR. DÖLGER, Ein Fall slavischer Einsiedlung im Hinterland von Thessalonike im 10 Jhd. (=Sitzungsb. Bay. Ak. der Wiss., Phil. - Hist. Kl.), Μόναχο 1952, Heft I, σ. 3-28, καὶ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, BZ 46 (1953) 210-211. Ὁ Dölger παίρνοντας ἀφορμὴ ἀπὸ τοὺς

εἶται ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς συγγραφεῖς σὰν ἐθνικὸ ὡς τὸ πρῶτο τρίτο τοῦ 12ου αἰώνα καὶ συγκεκριμένα ὡς τὸ 1136. Τότε γιὰ πρώτη φορά, κατὰ τὸν Dölger, τὸ «Σκλάβος» εἶναι ἰσοδύναμο τοῦ «σκλάβος - δοῦλος», ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ Τυπικὸ τῆς Μονῆς Παντοκράτορος τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καὶ μάλιστα ἀπὸ τὴν ἔκφραση: *Τὸ προάστειον τοῦ σθλαβοπόλου τῆς βασιλείας μου τοῦ Θεοδορίτζη, τὸ ἐπιλεγόμενον Κωδωνεῖανες*¹.

Ὅπως ὑποστήριζαν οἱ Kahane ὁ ὅρος «σκλάβος» παρέμεινε στοιχεῖο τῆς καθομιλουμένης καὶ ἦταν διαδεδομένος στὰ λαϊκὰ στρώματα, γι' αὐτὸ καὶ δὲν ἐμφανίζεται στὶς ἐπίσημες βυζαντινὲς ἐκφράσεις. Αὐτὸ ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὰ λίγα γνωστὰ παραδείγματα βυζαντινῶν συγγραφέων τοῦ 12ου αἰώνα, ὅπως ἀπὸ τὸν στίχο τοῦ Θεοδώρου Προδρόμου: *οὐκ εἶμαι ἢ σθλαβοπούλα σου οὐδὲ μισθάρμισσά σου*². Ἀλλὰ καὶ ὁ Βαρθολομαῖος Ἐδέσσης, ἀντιπροσωπευτικὸς συγγραφέας τῆς δημώδους γλώσσας τοῦ 12ου αἰώνα, χρησιμοποιεῖ συχνὰ τὸν ὄρο «σκλάβος» ὅπως π.χ.: *ἔλαβε γυναῖκας δέκα καὶ σκλάβας ἕξ*³.

Μία μαρτυρία, ποὺ βρίσκουμε τὸν 12ο αἰώνα σὲ βυζαντινὴ πηγὴ δὲν ἔτυχε ὡς σήμερα νὰ χρησιμοποιηθῆ, ἂν καὶ εἶναι πολὺ ἐνδεικτικὴ γιὰ τὴν ἀλλαγὴ ποὺ συντελέσθηκε στὸ ἐθνικὸ «Σκλάβος». Ἡ παρουσίασὴ τῆς γίνεται πρὸ ἐνδιαφέρουσα, ἂν λάβουμε ὑπόψη ὅτι προέρχεται ἀπὸ λόγιον τοῦ 12ου αἰώνα: Πρόκειται γιὰ τὰ σχόλια τοῦ Τζέτζη στοὺς Βατράχους τοῦ Ἀριστοφάνους⁴, ὅπου διαβάζουμε: 965C, σελ. 977, *Μεγαίνετος θ' ὁ Μάνης] ὁ βάραβρος,*

ἀναφερομένους στὸν χρυσόβουλλο λόγο τοῦ Ρωμανοῦ Β', τοῦ ἔτους 959-960, «ἐνσηκροθέντας Σκλάβους Βουλγάρους», ἔδωσε στὴν ὀνομασίαν «Σκλάβους» τὴν ἐθνικὴ ἔννοια. Ἡ ἀποψη τοῦ αὐτῆ ἐπιβεβαιώθηκε ἀπὸ τὸ ἄρθρο τοῦ Γ. ΣΟΥΛΗ, *On the Slavic settlement in Hierissos in the 10th cent., Byzantion* 23 (1953) 67-72. Βλ. I. Dujcev, *Byzantinoslavica* 19 (1958) 301-4. Μὲ τὴν ἀνάλυση τῶν μαρτυριῶν τῶν πηγῶν ποὺ ἐπιχείρησε ὁ Dölger συμφώνησε τελικὰ καὶ ὁ Ἄμαντος (Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, τόμ. 1, ἔκδ. 2α, Ἀθῆναι 1953, σ. 455). Ἀποδέχτηκε ὅτι τὰ γραπτὰ τεκμήρια γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ Σκλάβου-σκλάβου δὲν εἶναι τόσο παλαιὰ ὅπως θεωροῦσε, ἀλλ' ὅμως μὲ μεγάλη ἐπιφυλακτικότητά δέχτηκε τὴν ἀποψη ὅτι μόνον στὸν 12ο αἰώνα συντελέστηκε ἡ ἀλλαγὴ. Μὲ τὴν ἴδια ἐπιφυλακτικότητά, σχετικὰ μὲ τὸν χρόνον τῆς μεταπτώσεως τοῦ ἐθνικοῦ σὲ προσηγορικὸ ἔκρινε τὸ ἄρθρο τοῦ Dölger καὶ ὁ ΣΤ. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, *Μακεδονικά* 2 (1941-1952) 738-746, ἰδιαιτέρως σ. 742, καὶ ἐτόνισε ὅτι τὸ γεγονός ὅτι στὶς βυζαντινὲς πηγὰς δὲν σώζεται μνεῖα πρὶν ἀπὸ τὸν 12ο αἰώνα δὲν πρέπει νὰ σημαίνει ὑποχρεωτικὰ ὅτι τότε μόνον ἔγινε ἡ ἀλλαγὴ.

1. A. DIMITRIEVSKIJ, *Opisanie liturgitseskich rupopisej*, Kiev 1895, τόμ. Α', Τυπικὰ, σ. 698. DÖLGER, *Regesten* n° 1311.

2. HESSELIING - PERNOT, *Poèmes Prodomiques*, Amsterdam 1910, στ. 144.

3. Τὸν χρόνον συγγραφῆς τοῦ «Ἐλέγχου Ἀγαρηνοῦ» τοῦ Βαρθολομαίου Ἐδέσσης (P.G. 104, στ. 1384-1448) οἱ Kahane, σ. 354-7, τοποθετοῦν στὰ μέσα τοῦ 12ου αἰώνα.

4. Io. Tzetzae, *Commentarii in Aristophanem*, ἔκδ. L. M. POSITANO, D. HOLLWEDA, W. J. W. KOSTER, Pars IV, Tom. III (=Commentarium in *Ranas et in Aves argumentum Equitum*), Amsterdam 1962,

τοὔτέστιν ὁ Σθλάβος. Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι προηγῶνται τὰ σχόλια: 730D, σελ. 891, *Πυρραίας: δούλοις ὀνόματα γὰρ τότε τοῖς δούλοις ἐτίθεντο Πυρραίαι, Τίβιοι, Καρίωνες, Μαναῖ, Σκεβλύαι, Λιτύλαι, Παροδοκαὶ καὶ ἕτερα.* 964 B, σελ. 975: *Φορμίσιον καὶ Μεγαίνετον... τὸν Μεγαίνετον... Μανῆν κέκληκεν.* 964B, σελ. 976-977: *Μανᾶς τοὺς δούλους ἐκάλον ὡς καὶ Πυρραίας καὶ Τιβίους, ἀπὸ τινῶν φανλοτάτων δούλων κλήσεις λαχόντων. Στὸ λεξικὸ τῆς Σούδας¹ διαβάζουμε ἐπίσης: Μεγαίνετος ὄνομα κύριον ἀυδάδης καὶ τῶν στρατηγιώντων καὶ ἄλλως θρασύς, καὶ Μεγαίνετος ὁ Μάνης καὶ Φορμίσιος, δούλων ὀνόματα.*

Ἡ μαρτυρία τοῦ Τζέτζη εἶναι σημαντικὴ γιατί προσθέτει ἕνα ἀκόμη παραδείγμα στὰ λίγα γνωστὰ ἀπὸ τὸν 12ο αἰώνα, πού βεβαιώνει ὅτι τὴν ἐποχὴ αὐτῆ τὸ «Σθλάβος» εἶναι συνώνυμο τοῦ «δοῦλος». Συγχρόνως ἀποδεικνύεται ὅτι ἡ χρῆση τοῦ ἐθνικοῦ σὰν προσηγορικοῦ εἶναι τόσο συχνὴ καὶ διαδεδομένη ὥστε ὁ λόγιος Τζέτζης, σχολιάζοντας τὸ ὄνομα ἀρχαίου δούλου, νὰ τὸν χαρακτηρίσῃ «ὁ βάρβαρος, τοὔτέστιν ὁ Σθλάβος». Στὸ παράδειγμα αὐτὸ μάλιστα συμβαίνει τὸ ἀντίθετο ἀπὸ ὅτι στὰ ἕως τώρα γνωστὰ παραδείγματα, τὸ δοῦλος δηλαδὴ νὰ εἶναι συνώνυμο τοῦ «Σθλάβος». Ὡς πρὸς τὴ διατύπωση τοῦ Τζέτζη: «ὁ βάρβαρος, τοὔτέστιν ὁ Σθλάβος», παρατηροῦμε τὰ ἑξῆς: ὁ τύπος τοῦ ἐθνικοῦ Σθλάβος, ὅπως σημείωσε ὁ Ἄμαντος², βρίσκεται γιὰ πρώτη φορὰ στὸν Γεώργιο Πισίδη καὶ ἀργότερα στὸν Σκυλίτζη - Κεδρηνό, στὸν Νικήτα Χωνιάτη³, καθὼς καὶ σὲ ἔγγραφα⁴. Τὸ ἐπίθετο «βάρβαρος», πού ἐκφράζει τὴν ἀντίληψιν τῶν Βυζαντινῶν γιὰ τὴν κατώτερη κοινωνικὴ καὶ πολιτιστικὴ κατάσταση τῶν Σθλάβων, σὲ πολλὰς πηγὰς συνοδεύει τὸ ἐθνικόν, ὅπως στὸν Προκόπιου: *βαρβάρων γὰρ Σκλαβηνῶν πολλὸς ὄμιλος, καὶ Σκλαβηνοῖς βαρβάρους ἑάλω⁵, καὶ στὴν Ἄννα Κομνηνὴ πού γράφει: βαρβάρων σθλαβογενῶν⁶.* Τὸ ἴδιον ἐπίθετο «βάρβαρος» ἐξακολουθοῦν νὰ χρησιμοποιοῦν οἱ Βυζαντινοὶ συγγραφεῖς καὶ ὅταν τὸ ἐθνικὸ «Σθλάβος» ἔχει τὴν ἔννοιαν τοῦ «σκλάβος - δοῦλος».

1. Λεξικὸν Σούδας, ἔκδ. ADA ADLER, Paris III, Λιψία 1933, σ. 345, ἀρ. 395-6.

2. K. AMANTOY, ἔ.π. (ΠΑΑ 7, 1932, 332).

3. Γ. Πισίδου, *Bellum Avaricum*, ἔκδ. A. PERTUSI, Ettal 1959, στ. 197, σ. 177. Σκυλίτζης - Κεδρηνός, (ἔκδ. Βόννης) 2, 14, 8: «εἰνοῦχον καὶ Σθλάβον». Νικήτας Χωνιάτης, *Τὰ μετὰ τὴν ἄλωσιν* (ἔκδ. Βόννης), 846¹² «Σθλάβου τινος Βαρηνοῦ».

4. Θ. ΓΖΑΝΕΤΑΤΟΥ, *Τὸ πρακτικὸν τῆς λατινικῆς Ἐπισκοπῆς Κεφαλληνίας τοῦ 1264 καὶ ἡ ἐπιτομὴ αὐτοῦ*, Ἀθήναι 1965, σ. 70, στ. 617: *καὶ ἀπέρχεται ἀπὸ τὴν οἰκίαν τοῦ Σθλάβου*, σ. 71, στ. 631-632: *οἰκοθεσία τῶν σθλάβων A. DIMITRIEVSKIEJ, Τυπικά, σ. 698: «Οἱ Σθλάβου».*

5. Προκόπιου, Ἐπεὶ τῶν πολέμων, VII, 13 [Περὶ τοῦ Γ' οὐθικοῦ πολέμου], 3, 13, σ. 353. Περὶ κτισμάτων, 4, 11, 29, σ. 144, (ἔκδ. Haury).

6. Ἄννα Κομνηνὴ, 2, I, 2, ἔκδ. LEIB, σ. 64.

Αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ τὸν κώδικα Β τοῦ Νικήτα Χωνιάτη τοῦ 14ου αἰώνα, ποὺ στὸ χωρίο καὶ προκοίτον παιδὸς εἰς τὰς σωματικὰς ὑπηρεσίας ηἰμωιορηκῶς ἄλλοθνοῦς δίνει τὴ γραφὴ σθλάβον-βαρβάρον¹. Ἡ ἔκφραση τοῦ Τζέτζη «Σθλάβος βάρβαρος», ποὺ περιέχει συγχρόνως ἐθνικὴ, κοινωνικὴ καὶ πολιτιστικὴ ἔννοια, προσθέτει ἓνα ἀκόμη παράδειγμα τῆς νέας χρήσεως τοῦ ὀνόματος, ἀλλὰ τὴ φορὰ αὐτὴ προέρχεται ἀπὸ τὴ λόγια παράδοση.

Ἐνα ἄλλο ἐπίσης χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀντλοῦμε καὶ πάλι ἀπὸ πηγὴ τοῦ 12ου αἰώνα: Ὁ Ἰωάννης Ζωναρᾶς μιλώντας γιὰ τὸν Πατριάρχη Νικήτα (τοῦ 8ου αἰ.)² εἶχε ὡς πηγὴ του τὸν Θεοφάνη καὶ τὸν Πατριάρχη Νικηφόρο³. Ὁ Θεοφάνης ἀναφέρεται στὸν Πατριάρχη Νικήτα ὡς «ἀπὸ Σκλάβων»⁴. Τὴν ἔκφραση αὐτὴ ὁ Ζωναρᾶς μεταγλωττίζει καὶ γράφει: οὐδ' ἐξ ἐλευθέρων ἀλλ' ἐκ δούλων εἴλκε τὴν τοῦ γένους σειρᾶν. Μὲ τὴ διατύπωση αὐτὴ γίνεται φανερὸ ὅτι γιὰ τὸν «μορφωμένον» Ζωναρᾶ ἡ λέξι «Σθλάβος», λαϊκῆς προελεύσεως, ἀντικαθίσταται σὲ λόγια γλώσσα καὶ σὲ «σωστὰ ἑλληνικὰ» μὲ τὴ λέξι «δοῦλος»⁵. Καὶ εἶναι αὐτὴ ἡ μαρτυρία ἄλλη μιὰ ἀπόδειξι ὅτι οἱ λόγιοι τοῦ 12ου αἰώνα θεωροῦν πιά καθιερωμένη τὴν ἐξίσωση «Σκλάβος = δοῦλος».

Ἔτσι, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀδυνατοῦμε νὰ καθορίσουμε μὲ ἀκριβεία τὸν χρόνο τῆς ἀλλαγῆς, μποροῦμε νὰ καταλήξουμε ὅτι στὸν 12ο αἰώνα, ὅταν ἔγραφε

1. Νικήτας Χωνιάτης, σ. 168, 21.

2. Ἰωάννου Ζωναρᾶ, Ἐπιτομὴ Ἱστοριῶν, ἔκδ. DIXDORF, 3, 352, 6-10.

3. Βλ. DÖLGER, Ein Fall slavischer Einsiedlung, σ. 21.

4. Θεοφάνης, Χρονογραφία, ἔκδ. DE BOOR, σ. 440 Νικηφόρος Πατριάρχης, Ἱστορία Σύντομη ἔκδ. DE BOOR, σ. 75, 1. Στὸν Σκυλίτζη - Κεδρηγὸς, 2, 14, 18 διαβάζουμε: ἀντιχειροτονεῖται δὲ πατριάρχην Νικήταν, εἰδοῦχον καὶ Σθλάβον.

5. Στὸ χωρίο τοῦ Ζωναρᾶ διαπιστώνουμε τὴν τάξιση τῶν δύο ἐνοιῶν, τῆς καταγωγῆς καὶ τοῦ κοινωνικοῦ καθεστῶτος. Στὶς πηγές ποὺ κἀνουν λόγο γιὰ τὸν Θωμᾶ τὸν Σκλάβο (ποὺ ἐπαναστάτησε στὰ ἔτη 820-823) ἔχουμε τὴν ἐξῆς εἰκόνα: Στὴν ἐπιστολὴ τοῦ Μιχαήλ τοῦ Β' τοῦ Τραυλοῦ (820-829) πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Λουδοβίκου τὸν Εὐσεβῆ, ἀναφέρεται μόνον ἡ κοινωνικὴ κατάσταση τοῦ Θωμᾶ καὶ τονίζεται ὅτι ἦταν στὴν ὑπηρεσία ἐνὸς Πατρικίου (Mansi, τόμ. 14, στ. 417κ.ε.). Οἱ δύο ἔννοιες τῆς σλαβικῆς καταγωγῆς καὶ τῆς κοινωνικῆς του καταστάσεως ἐμφανίζονται παράλληλα στὸν Συνεχιστὴ τοῦ Θεοφάνους (50²⁰⁻²¹, 51²): «Τὸν Θωμᾶν ἐξ ἀσήμων γονέων καὶ πενιχρῶν ἄλλως δὲ καὶ Σκλαβογενῶν... καὶ τῶν σιρκλιητικῶν ἐξυπηρετεῖν καὶ λειτουργεῖν. Καὶ ὁ Σκυλίτζης - Κεδρηγὸς (14, 6-19) γράφει περὶ οὗ διττοὶ φέρονται λόγοι, ὧν ὁ μὲν εἰς ὀρμᾶσθαι τοῦτον φησιν ἐξ ἀσήμων γονέων καὶ πενιχρῶν καὶ τὸ γένος βαρβάρων, ἐπὶ πολὺ δὲ πενία συζῆν διὰ τῆς τῶν χειρῶν ἐργασίας τὰ πρὸς τὸ ζῆν ποριζόμενον...»

Στὰ παραδείγματα αὐτὰ διαφαίνεται ὁ ἐνδιάμεσος σταθμὸς ποὺ ἐκφράζει τὴν ἔννοια τοῦ Σκλάβου - σκλάβου, ὅπως καὶ στὶς δυτικῆς πηγές. Ἔτσι ἡ συντελούμενη τάξιση καταγωγῆς καὶ κοινωνικῆς καταστάσεως καὶ κατὰ συνέπειαν ἐθνικοῦ καὶ προσηγορικοῦ διαφαίνεται ἀπὸ τὶς πηγές.

ὁ Βυζαντινὸς γραμματικὸς Τζέτζης, ἡ μετάπτωση τοῦ ἔθνικοῦ εἶχε πιά περάσει ἀπὸ τὴ λαϊκὴ χρῆση στοὺς λογίους, καὶ ἡ νέα ἔννοια ἔχει ἀπολύτως καθιερωθῆ καὶ παγιωθῆ. Ἀναγκαστικὰ λοιπὸν πρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι, ἀφοῦ τὴν πῆραν οἱ λόγιοι τοῦ 12ου αἰῶνα, ἡ λαϊκὴ χρῆση θὰ εἶναι παλαιότερη, πόσο ὅμως ἀκριβῶς παλαιότερη δὲν ἔχουμε τὰ στοιχεῖα νὰ τὸ ἀποδείξουμε.

ἸΑΘήνα

ANNA ABPAMEA

ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
ΣΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΤΟΥ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑΤΟΣ
«ΚΑΛΛΙΜΑΧΟΣ ΚΑΙ ΧΡΥΣΟΡΡΟΗ»

Στ. 4-5 *Λύτης ἀμέτοχον οὐδὲν τῶν πολιτευομένων
καὶ πραττομένων περὶ γῆν καὶ τῶν ἐνεργουμένων.*

Στὸ μοναδικὸ χφ ποὺ μᾶς διέσωσε τὸ κείμενο τοῦ μυθιστορήματος «Καλλιμάχος καὶ Χρυσορρόη»¹ διαβάζουμε (στ. 5): *στραττομένων περιγῆν*. Ἡ διόρθωση *πραττομένων περὶ γῆν* ὀφείλεται στὸν πρῶτο ἐκδότη τοῦ μυθιστορήματος, τὸν Σπ. Λάμπρο² τὴν ἀποδέχθησαν καὶ οἱ νεώτεροι ἐκδότες, οἱ Ε. Κριαρᾶς³ καὶ Μ. Ριχάρδ⁴.

Στενωτάτη σχέση ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο τῶν στ. 4-5 τοῦ «Καλλιμάχου» παρουσιάζει τὸ ἀκόλουθο ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ μυθιστόρημα τοῦ Κωνσταντίνου Μανασσῆ «Τὰ κατ' Ἀρίστανδρον καὶ Καλλιθέαν» (II 459-462):

*Ἄλλὰ γὰρ ἄκρατον οὐκ ἦν εὐρεῖν εὐδαιμονίαν
παρ' οὐδενὶ τῶν τῷ τῆς γῆς ἐνστρεφομένων γύρω,
κἂν πλείστα κτήσαντό τινες, κἂν εὐθηνοῦντο φίλοις,
κἂν περιορέοιντο χρυσῶ, κἂν ὄλβω κατατλοῖντο⁵.*

1. Scaligeranus 55, φφ. 1-57^v (τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Leiden).

2. Collection de romans grecs en langue vulgaire et en vers, Παρίσι 1880.

3. Βυζαντινὰ ἱστορικὰ μυθιστορήματα [Βασικὴ Βιβλιοθήκη, ἀρ. 2], Ἀθήνα 1955.

4. Le roman de Callimaque et de Chrysorrhoe (Les Belles-Lettres, Collection byzantine), Παρίσι 1956.

5. II 459-462· ΕΥΔ. Θ. ΤΣΟΛΑΚΗ, Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ ποιητικοῦ ἔργου τοῦ Κωνσταντίνου Μανασσῆ καὶ κριτικὴ ἔκδοση τοῦ μυθιστορήματός του «Τὰ κατ' Ἀρίστανδρον

Δὲν μπορούμε βέβαια νὰ ὑποθέσωμε ὅτι ὁ ποιητὴς τοῦ «Καλλιμάχου» ἀντλεῖ ἄμεσα, στὸ σημεῖο αὐτὸ τοῦ ἔργου του, ἀπὸ τὸ μυθιστόρημα τοῦ Μανασσῆ. Ἡ ἄποψη ὅτι στὸν προσωρινὸ κόσμο τῆς γῆς δὲν ὑπάρχει «ἄκρατος εὐδαιμονία» ἀποτελεῖ κοινὸ τόπο, ποὺ ἐπαναλαμβάνεται κάθε τόσο σὲ πολλὰ ἔργα μὲ διδακτικὸ καὶ ἠθοπλαστικὸ περιεχόμενο. Προκαλεῖ ὅμως ἐντύπωση ἡ ὁμοιότητα σχεδὸν στὴν ἔκφραση μεταξὺ τοῦ στ. 5 τοῦ «Καλλιμάχου» καὶ τοῦ στ. Π 460 τοῦ μυθιστορήματος τοῦ Μανασσῆ. Ἡ ὁμοιότητα αὐτὴ τῆς ἔκφρασης δὲν θὰ μπορούσε ἴσως νὰ ἀποκλείσει τὴν ἄποψη ὅτι τὸ *στραπτομένον*, ποὺ μᾶς παραδίδει τὸ χφ στὸν στ. 5 τοῦ «Καλλιμάχου», πρέπει νὰ διορθωθῆ σὲ *στρεφομένον*.

Στ. 108-9: *Καὶ τοῦ πατρὸς τὸν ὀρισμὸν, τὴν συμβουλήν ἐκείνου,
τὴν συμβουλήν τὴν εὐλογον λοιπὸν ἀπελαθόμεν.*

Τὸ χφ παραδίδει (στ. 109) τὸν *σύλογον* ἢ διόρθωση τὴν *εὐλογον*, ποὺ τὴν ἀποδέχθησαν καὶ οἱ κατοπινότεροι ἐκδότες τοῦ «Καλλιμάχου», ὀφείλεται, ὅπως ἀναφέρει ὁ Σπ. Λάμπρος στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα τῆς ἐκδόσεώς του, στὸν Δ. Βικέλα. Ὁ Pichard¹, παρατήρησε πάντως ὅτι ἡ γραφὴ τοῦ χφ δὲν εἶναι ἴσως χωρὶς κάποιο νόημα. Ὁ ποιητὴς, δηλαδή, ἂν δεχθοῦμε ὅτι ἡ λ. *σύλλογος* σημαίνει στὸ σημεῖο αὐτὸ «συνομιλία» (*entretien*), ἀναφέρεται στὴν ἐπίσημη ἀκρόαση τοῦ Καλλιμάχου καὶ τῶν δύο του ἀδελφῶν ἀπὸ τὸν πατέρα τους, τὸν βασιλιά, κατὰ τὴν ὁποία τοὺς ἀνακοίνωσε τὴν ἀπόφασή του νὰ δώσει τὸ στέμμα του στὸν γενναιότερο (στ. 44 κ.έ.).

Ἡ λ. *σύλλογος* (ὁ) μαρτυρεῖται βέβαια ὡς οὐσιαστικὸ μὲ τὴ σημασία: «συνάθροισις, συνέλευσις κτλ.». Ὅπως ὅμως ἀπὸ τὸ ρ. *νέμω* ἔχομε τὸ οὐσ. *νόμος* καὶ κατόπιν τὸ ἐπίθ. *σύννομος* (αὐτὸς ποὺ εἶναι σύμφωνος μὲ τοὺς νόμους) καὶ τὸ ἐπίρρ. *συννόμως* (σύμφωνα μὲ τὸν νόμο), θὰ μπορούσαμε ἴσως νὰ ὑποθέσωμε² ἕναν ἀνάλογο σχηματισμὸ, καὶ ἀπὸ τὸ ρ. *λέγω* ἰλόγος νὰ ἔχομε καὶ

καὶ Καλλιθέαν», Θεσσαλονίκη 1967. Ὁ Κωνσταντῖνος Μανασσῆς καὶ στὸ χρονολογικὸ τοῦ ἔργου, τὴν «Σύνοψιν Χρονικὴν», θὰ τονίση πάλι τὸ γεγονός ὅτι δὲν ὑπάρχει ἀπόλυτη εὐτυχία. Στούς στίχους 2640-2647 τοῦ ἔργου τούτου διαβάζομε τὰ ἀκόλουθα:

Ἄλλ' ἦν οὐδὲν, ὡς ἔοικεν, εὐτύχημα τοῦ βίου
ζάλης καὶ λύπης ἀμιγές, οὐδὲ τις εὐπομία
μὴ συναφανόμενον ἔχονσα καὶ τὸ κνίζον.
καὶ γὰρ καὶ ῥόδον εἴσομον φρίσσει πυκναῖς ἀκάνθαις,
ἥλιον τε τὸ βλέφαρον σκοτίζουσι νεφέλαι,
καὶ φθόνος ἐπιφύεται τοῖς τὸ καλὸν ἀσκοῦσι,
καὶ πᾶν εὐτύχημα λαμπρὸν καὶ πᾶν σεμνὸν τοῦ βίου
φέρει καὶ τὸ δυστύχημα συνανακεκραμένον.

1. Pichard ὁ.π., σ. 4, ὑποσ. 3.

2. Γράφω «νὰ ὑποθέσωμε», ἐπειδὴ, ὅσο ξέρω, ἡ λ. *σύλλογος* δὲν μαρτυρεῖται ὡς ἐπίθετο.

ἐπίθ. *σύλλογος* (πὸ εἶναι σύμφωνος μετὸν *λόγον*, τῆ λογικῆ). Ἄν μία παρόμοια ὑπόθεσις μπορούσε νὰ θεωρηθῆ πιθανή, τότε ὁ στ. 109 τοῦ «Καλλιμάχου» εἶναι δυνατὸ νὰ γραφῆ:

τὴν συμβουλήν τὴν σύλλογον λοιπὸν ἀπελαθόμην.

Στ. 125-32 Ἐγὼ, κἄν εἴ τι γένηται, μετὰ δειλῆς καρδίας
οὐκ ἴδω τὸν πατέρα μου, τὸ γένος οὐκ αἰσχύνω,
οὐδ' ἀπολέσω σήμερον τὴν αὐτοκρατορίαν
ἐξ ἀνάνδρου θελήματος, ἀπὸ δειλῆς καρδίας·
ἀλλὰ στολάς, παραταγὰς καὶ πλῆθος τοῦ φουσσάτου
καὶ τ' ἄλλα τὰ πολυτελῆ καὶ τῶν χορημάτων βάσῃ 130
ἀναδραμεῖν οὐ δύνανται τὴν δυσκολοτοπίαν
καὶ τοῦ βουνοῦ τὸ δυσχερές, τὴν συμμικτοδενδρίαν¹.

Ὁ Σπ. Λάμπρος διόρθωσε τὸ ἀλλὰ στολάς, παραταγὰς, πὸ μᾶς παραδίδει τὸ χφ (στ. 129), σὲ ἀλλ' ἂν στολαί, παραταγαί θεωρώντας, προφανῶς, τὰ στολαί καὶ παραταγαί ὡς ὑποκ. στὸ ρ. δύνανται (στ. 131). Ἡ διόρθωσή του ἔγινε ἀποδεκτὴ καὶ ἀπὸ τὸν Ε. Κριαρᾶ, ἐνῶ ὁ Μ. Pichard κράτησε τὴ γραφὴ τοῦ χφ μετὴν ὑπόθεσις ὅτι οἱ αἰτιατικὲς στολάς, παραταγὰς ὀφείλονται σὲ ἀνάκολουθίαν (syllapse)². Ἐχομε ὅμως τὴ γνώμη ὅτι οἱ αἰτιατικὲς στολάς, παραταγὰς³ εἶναι ἀντικείμενα στὸ ρ. ἀπολέσω (στ. 127) καὶ, συνεπῶς, ὅτι πρέπει νὰ κρατήσωμε τὴ γραφὴ τοῦ χφ. Σύμφωνα μετὴν ἄποψή μας, τὸ νόημα εἶναι τὸ ἀκόλουθο: "Ὅ,τι καὶ νὰ συμβῆ, δὲν θὰ παρουσιασθῶ δειλὸς μπροστὰ στὸν πατέρα μου, δὲν θὰ ντροπιᾶσω τὴ γενιά μου, δὲν θὰ χάσω δειλιάζοντας τὴν αὐτοκρατορία, ἀλλὰ θὰ χάσω τὰς στολάς, τὰς παραταγὰς, τὸ πλῆθος τοῦ φουσσάτου κτλ.: αὐτὰ δὲν μπορούν νὰ ἀνεβοῦν τὶς κακοτοπιὰς τοῦ βουνοῦ, νὰ περάσουν μέσα ἀπὸ τὰ πυκνὰ δένδρα. Γιὰ τὸν λόγο τοῦτο ἄς σταματήσουν καὶ ἄς γυρίσουν πίσω τὸ φουσσάτον, οἱ στρατηγοὶ κτλ. Ἐμεῖς μετὰ τὰ ὄπλα μας κτλ. ἄς ἀνεβοῦμε σὰν παλληκάρια στὸ κακοτράχαλο βουνό. Τὸ κείμενο, σύμφωνα μετὴν ἄποψή μας, πρέπει στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ ἔχη τὴν ἀκόλουθη μορφή:

1. Τὸ κείμενο πὸ παραθέτω εἶναι ἀπὸ τὴν ἔκδοσις Pichard. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἄλλες διαφορές, τὶς ὁποῖες συζητῶ, πρέπει ἀκόμη νὰ σημειώσω ὅτι οἱ προηγούμενοι ἐκδότες (Σπ. Λάμπρος, Ε. Κριαρᾶς) στίζουν μετελεύτερα ἀπὸ τὴ λ. καρδίας (στ. 128) καὶ μετελεύτερα ἀπὸ τὴ λ. συμμικτοδενδρίαν (στ. 132).

2. Pichard ὁ.π., σ. 5, ὑποσ. 3. Βλ. καὶ τὴ βιβλιοκρισίαν τῆς ἔκδοσις Pichard ἀπὸ τὸν Ε. Κριαρᾶ ('Ελληνικά 16, 1958/59, σ. 257).

3. Ὅπως καὶ: τὸ πλῆθος, τ' ἄλλα τὰ πολυτελῆ, τὰ βάσῃ (στ. 130).

στ. 127-37: οὐδ' ἀπολέσω σήμερον τὴν αὐτοκρατορίαν...
 ἀλλὰ στολάς, παραταγὰς καὶ πλῆθος τοῦ φουσσάτου
 καὶ τ' ἄλλα τὰ πολυτελῆ καὶ τῶν χρημάτων βάρη· 130
 ἀναδραμεῖν οὐ δύνανται τὴν δυσκολοτοσίαν
 καὶ τοῦ βοινοῦ τὸ δυσχερές, τὴν συμμικτοδενδρίαν.
 Φουσσᾶτον μὲν καὶ στρατηγοί, κάμηλοι, ζεύγη, σκεῆή
 καὶ τ' ἄλλα πάντα σήμερον ἄς ἔχουν καταστόλιω,
 ἡμεῖς δὲ μόνοι...
 ὡς ἄνδρες ἀναδράμομεν ὄρεινοπετροβοῦνιν.

Στ. 147 μετὰ καιροῦ παραδρομῆν ὥσει που τριμηναῖον.

Τὸ *χφ* παραδίδει ὡς εἶπον. Τὸ ὥσει που ἀποτελεῖ διόρθωση τοῦ Σπ. Λάμπρου πού τὴν ἀποδέχθηκα καὶ οἱ κατοπινότεροι ἐκδότες.

Τὸ εἶπον τοῦ *χφ* δὲν μπορεῖ βέβαια νὰ εἶναι ἀπρόσωπο ἐνικοῦ τοῦ ἀορίστου (εἶπον). Ὁ ποιητὴς τοῦ «Καλλιμάχου» στοὺς στίχους πού προηγήθηκα δὲν μᾶς ἀναφέρει τίποτε γιὰ τὴ χρονικὴ διάρκεια τῆς πορείας τῶν τριῶν ἀδελφῶν, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀόριστη ἔκφραση: *εφ' ἱκανὰς τὰς ὥρας* (στ. 145). Ἄν ὅμως δεχθοῦμε ὅτι τὸ εἶπον τοῦ *χφ* εἶναι γ' πληθυντικὸ πρόσωπο τοῦ ἀορίστου (εἶπον) καὶ ὅτι ἔχει ὡς ὑποκείμενόν του τοὺς δύο ἀδελφούς τοῦ Καλλιμάχου πού, ὅπως ξέρομε ἀπὸ τὴ συνέχεια, ἄφησαν τὸν Καλλιμάχο στὸ Δρακοντόκαστρο καὶ ἐπέστρεψαν (στ. 266-268) τότε, ἔχομε τὴ γνώμη, ἢ διόρθωση τοῦ Λάμπρου δὲν εἶναι ἴσως ἀπρακτικὴ¹.

Στ. 226 *Λοιπὸν ἀναχωρήσωμεν ἐν βαδισμῶ τοῖς νέοις (χφ)*.

Ὁ στίχος, ὅπως μᾶς παραδόθηκε ἀπὸ τὸ *χφ*, δὲν ἔχει νόημα. Γιὰ τὸν λόγο τοῦτο ὁ Σπ. Λάμπρος στὴν ἔκδοσή του ἔγραψε:

Λοιπὸν ἀναχωρήσωμεν ἐν βαδισμῶ γενναίῳ (;)

Τὴ διόρθωση αὐτὴ τοῦ Λάμπρου τὴν ἀποδέχθηκε καὶ ὁ Ε. Κριαρᾶς². Γιὰ τοὺς δύο ἐκδότες ἢ φρ. *ἐν βαδισμῶ γενναίῳ* σημαίνει προφανῶς: «μὲ γρήγορο βῆμα, βιαστικά». Ὁ Μ. Richard δὲν ἀποδέχθηκε τὴ διόρθωση τοῦ Λάμπρου καὶ

1. Πρέπει πάντως νὰ παρατηρήσωμε ὅτι οἱ στ. 147-148 φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦν μεταγενέστερη προσθήκη κάποιου ἀντιγραφέα καὶ ὅτι δὲν ἀνήκουν στὴν ἀρχικὴ σύνθεση τοῦ ποιήματος. Καὶ τοῦτο, ἐπεὶ ἀποτελοῦν ἀδικαιολόγητη ἐπανάληψη τοῦ νοήματος τῶν στ. 145-146.

2. Δὲν κράτησε μάλιστα στὴν ἔκδοσή του καὶ τὴ μικρὴ ἐπιφύλαξη τοῦ Λάμπρου καὶ γιὰ τοῦτο δὲν ἐσημείωσε τὸ ἐρωτηματικὸ δίπλα στὴ λ. *γενναίῳ*.

ἔγραψε: *Λοιπὸν ἀναχωρήσομεν ἐν βαδισμοῖς τοῖς νέοις μεταφράζοντας* :
 Repartons donc pour de nouvelles courses.

Μποροῦμε ὅμως νὰ παρατηρήσωμε ὅτι ὁ μεγαλύτερος ἀδελφὸς τοῦ Καλλιμάχου στὸ σημεῖο αὐτό, ἂν δεχθοῦμε τὴ διόρθωση τοῦ Pichard, δὲν κάνει λόγο ἀόριστα (γιὰ καινούριες πορεῖες), ὅπως μεταφράζει ὁ τελευταῖος ἐκδότης, ἀλλὰ «γιὰ τὶς καινούριες πορεῖες»¹. Στούς προηγούμενους ὅμως στίχους ὁ ἀδελφὸς τοῦ Καλλιμάχου δὲν εἶχε ἐκθέσει κάποιο συγκεκριμένο σχέδιο. Τὸ νόημα τῶν λόγων του εἶναι, νομίζομε, τὸ ἀκόλουθο: Ἐπειδὴ ἡ εἴσοδος στὸ Δρακοντόκαστρο εἶναι ἀδύνατη καὶ ἐπειδὴ δὲν πρέπει νὰ χάσωμε ἐνδεχομένως τὴ ζωὴ μας γιὰ χρυσάφι καὶ λιθομάργαρα, ἄς φύγωμε γιὰ κάπου ἄλλοῦ (πρβ. καὶ στ. 87-88). Σύμφωνα με τὰ προηγούμενα, ὀρθότερη καὶ συνεπέστερη πρὸς τὸ ὅλο νόημα τῶν λόγων τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Καλλιμάχου φαίνεται ἡ διόρθωση τοῦ Σπ. Λάμπρου.

Ὅπως ξέρομε, ὅταν οἱ τρεῖς ἀδελφοὶ ἔφθασαν κάτω ἀπὸ τὸ ὄρεινοπετροβοῦν τὸ ὁποῖο δὲν εἶχε ἀνάβασιν (στ. 80), σκέφθησαν τί ἔπρεπε νὰ κάνουν. Ὁ μεγαλύτερος πρότεινε τότε νὰ φύγουν ἀπὸ τὸ μέρος ἐκεῖνο καὶ νὰ πᾶνε σὲ κάποιον ἑμαλότερο τόπο (στ. 87-88). Μὲ τὴν ἄποψή του συμφώνησε καὶ ὁ δεύτερος ἀδελφὸς (στ. 89-90), ἐπικράτησε ὅμως τελικὰ ἡ γνώμη τοῦ Καλλιμάχου. Ἐγκατέλειψαν τοὺς ἀκολουθούς των, τὸ στρατὸ ποὺ εἶχαν μαζί τους, τὶς ἀποσκευές, καὶ ἄρχισαν νὰ ἀνεβαίνουν στὸ βουνό. Στὴν κορυφὴ του βρίσκονται μπροστὰ στὸ Δρακοντόκαστρο, ποὺ φαίνεται ἄμαχον, ἀνυπόστατον, ἀδούλωτον καθόλου (στ. 213). Ὁ πρῶτος πάλι ἀπὸ τὰ τρία ἀδέλφια σταθμίζοντας τὶς δυσκολίες καὶ τοὺς κινδύνους θὰ προτείνῃ, ὅπως εἶδαμε, —θὰ συμφωνήσῃ πάλι καὶ ὁ δεύτερος— νὰ φύγουν. Γιὰ ποῦ ὅμως;

Ἡ διόρθωση τοῦ Λάμπρου ἀπαντᾷ στὸ ἐρώτημα «με ποιὸν τρόπο νὰ φύγουν». Βιαστικά. Ἡ διόρθωση τοῦ Pichard, ἀπαντᾷ στὸ ἐρώτημα μας. Δὲν ἔγινε ὅμως λόγος, τὸ σημειώσαμε ἤδη, στοὺς προηγούμενους στίχους γιὰ κάποιο συγκεκριμένο σχέδιο.

Στὸν στ. 88 ὁ μεγαλύτερος ἀδελφὸς θὰ προτείνῃ νὰ παρακάμψουν τὸ ὄρεινοπετροβοῦν καὶ νὰ πᾶνε, γιὰ νὰ δεῖξουν τὸν βαθμὸ τῆς ἀνδρείας τους, εἰς ἄλλον τόπον ἑμαλόν. Ἡ ἄποψή του τότε δὲν ἔγινε δεκτὴ. Ἐχομε τὴν ἐντύπωση ὅτι προτείνοντας τώρα νὰ ἐγκαταλείψουν τὴ σκέψη νὰ καταλάβουν τὸ Δρακοντόκαστρο καὶ νὰ φύγουν, ξαναγυρίζει — τὸ Δρακοντόκαστρο εἶναι μία, ἡ μεγαλύτερη, ἀπὸ τὶς δυσκολίες τοῦ βουνοῦ ποὺ ἀποφάσισαν τελικὰ, παρὰ τὴ γνώμη του, νὰ ἀνεβοῦν— στὸ παλιό του σχέδιο. Νὰ φύγουν γιὰ τόπους πῶς ἑμαλούς. Θὰ μπορούσαμε συνεπῶς, ἂν ἡ ἄποψή μας εἶναι ὀρθή, νὰ διορθώσωμε τὸ ἐν

1. Θὰ ἔπρεπε δηλαδὴ νὰ μεταφράσωμε, σύμφωνα με τὸ κείμενο, *repartons donc pour les nouvelles courses*.

βαδισμῶ τοῖς νέοις σὲ ἐμποδισμοῖς τοῖς νέοις¹. Τὸ νόημα στὴν περίπτωση αὐτὴ θὰ ἦταν: Δὲν φύγαμε τότε γιὰ τόπους ὁμαλότερους· ἄς φύγωμε τώρα μπροστὰ στὰ καινούρια ἐμπόδια.

Θεσσαλονίκη

ΕΥΔ. Θ. ΤΣΟΛΑΚΗΣ

ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ «ΕΡΩΦΙΛΗ»

Ὁ Στ. Ξανθουδίδης στὴν ἔκδοσή του τῆς Ἐρωφίλης θεωρεῖ τὸ λεγόμενο χφ Legrand τὴν καλύτερη πηγὴ τοῦ ποιήματος μετὰ τὴν ἔκδοση τοῦ Γραδενίγου². Ὁ βαθμὸς ὅμως στὸν ὁποῖον ὁ Ξανθουδίδης χρησιμοποίησε τὸ χφ αὐτὸ γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου εἶναι ἀρκετὰ περιορισμένος, καὶ πολλοὶ μελετητὲς ἔχουν κατὰ καιροὺς προτείνει διορθώσεις στὴν Ἐρωφίλη προτιμώντας γραφές τοῦ χφ αὐτοῦ. Μποροῦμε, νομίζω, σὲ μερικὰ ἀκόμη σημεῖα νὰ ἀκολουθήσουμε τὸ χφ Legrand γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου. Μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ γίνονται καὶ μερικὲς ἀκόμη προτάσεις γιὰ διορθώσεις ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ χφ Legrand.

Ἴντ. α' στ. 21-24β:

τὰ περασμένα ἄς πάψωμε κ' ἐκεῖν' ἀπὸν μᾶς κάνει	21
τὴ σήμερο πάσ' ἕνας μας στὸ λογισμό ντ' ἄς βάνη,	
πῶς ³ πάσκει καὶ στοχάζεται μ' ἕνα καὶ μ' ἄλλο τρόπο	
τὸ πλῆθος ὄλο μετ' αὐτὸ νὰ σύρη τῶν ἀνθρώπων,	24
[γιαῦτος καθημερὸν θεωροῦ τ' ἀμμάτια τὰ δικὰ μας	24α
οιμμένα κ' ἀνεψήφιστα στὸν κόσμον τὰ εἰδωλά μας].	24β

Τὸ δίστιχο 24α-24β ὑπάρχει μόνο στὰ χφ Legrand (=X) καὶ Μονάχου (=M), ποὺ σὲ πολλὰ σημεῖα συμφωνοῦν μεταξὺ τους⁴. Ὁ Ξανθουδίδης δίστασε νὰ δεχτῆ τοὺς δύο στίχους ὡς γνήσιους καὶ τοὺς ἔβαλε στὸ κείμενο σὲ ἀγκύλες χωρὶς νὰ τοὺς συμπεριλάβῃ στὴν ἀρίθμηση τῶν στίχων. Οἱ στίχοι ὅμως αὐτοὶ

1. Ἐὰς προσθέσω στὴ θέση αὐτὴ ὅτι ἡ λ. ἐμποδισμὸς μαρτυρεῖται ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἀκόμη μὲ τὴ σημασία, σύμφωνα μὲ τὰ λεξικά, «ἐμπόδισμα, κώλυμα».

2. Ἐρωφίλη, τραγωδία Γεωργίου Χορτάτση (1600), ἐκδιδόμενη... ὑπὸ Στ. ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΟΥ (Texte und Forschungen zur byzantinisch - neugriechischen Philologie, 9), Ἀθήνα 1928, σ. λγ'.

3. Πῶς ἢ ἔκδ. Πρβ. τὸ *come* τοῦ ἰταλικοῦ προτύπου.

4. Πρβ. π.χ. τοὺς στ. Ἴντ. α' 36, 58, 59, 73, 80, 81 κ.ἄ.

είναι παρμένονι ἀπὸ τὸ ἰταλικὸ πρότυπο τοῦ Χορτάτση, τὴν *Gerusalemme liberata* τοῦ Torquato Tasso¹:

Canto IV 12₅₋₈, 13₁₋₃, 14₁:

Non piu dèssi a l'antiche andar pensando,
 pensar dobbiamo a le presente offese.
 Deh! non vedete omai com' egli tenti
 tutte al suo culto richiamar le genti?
 Noi ...
 soffrirem ...
 che sian gl'idoli nostri a terra sparsi?²

Ἐπομένως ὁ ἴδιος ὁ Χορτάτσης βρῆκε στὸ πρότυπό του καὶ παρέφρασε τὸ στίχο ἀντὸν καὶ δὲν πρόκειται γιὰ προσθήκη ἀπὸ μεταγενέστερον ἀντιγραφέα ἐνὸς χειρογράφου.

Ἰντ. α' στ. 57-61:

Ἔτσι, ὡς θεωρεῖτε, τὸ ζιμιὸ ἐκτίστη τὸ περβόλι 57
 καὶ τὴ θεωρίᾳ ν' ἀλλάξωμε, συντρόφοι, κάμετ' ὄλου
 θεριά γενῆτε μερτικὸ νὰ βλέπωμε τὸν τόπο,
 νὰ μὴν τογε πατήσουσι πόδια ἀλλωνῶν ἀνθρώπω· 60
 ἄλλοι ἄς γερούσιε πουλιά,...

Τὸ X (καὶ τὸ M) στὸν στ. 59 παραδίδει θεριά ἄς γερούμε, πὺ νοηματικὰ εἶναι ὀμαλότερο. Ὁ δαίμονας συμπεριλαμβάνει καὶ τὸν ἑαυτὸ του σ' ἐκείνους πὺ θὰ μεταμορφωθοῦν σὲ θηρία γιὰ νὰ φρουροῦν τὸ περιβόλι τῆς Ἀρμίδας. Τὸ ὅτι καὶ ὁ ἴδιος μεταμορφώνεται φαίνεται ἀπὸ τὸν στ. 58 καὶ ἀπὸ τοὺς στίχους 69-70: σὲ μιὰ μερὰ ἄς σιρθοῦμε /τὴν πρόσοψη ν' ἀλλάξωμε. Τοὺς ἄλλους τοὺς προτρέπει νὰ γίνουν πουλιά ἢ κοπέλες. Βέβαια, καὶ ἡ γραφὴ θεριά γενῆτε δίνει νόημα, θὰ μπορούσε δηλ. κανεὶς νὰ πῆ ὅτι ὁ ἀρχηγὸς τῶν δαιμόνων διατάσσει τοὺς ἄλλους νὰ μεταμορφωθοῦν, ἐνῶ γιὰ τὸν ἑαυτὸ του δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ τὸ πῆ ρητά. Ἔχουμε ὅμως μαρτυρημένη τὴν ἄλλη γραφὴ καὶ θὰ ἔπρεπε νὰ δεχτοῦμε ὅτι ὁ ἀντιγραφεὺς τοῦ χφ συνειδητὰ ἀλλάζει τὸ κείμενο γιὰ νὰ τὸ κάνη ὀμαλότερο, πράγμα πὺ δὲν μπορούμε νὰ τὸ ἰσχυριστοῦμε γιὰ τὸ χφ αὐτό, πὺ ἔχει σὲ ἄλλα σημεῖα ἀρκετὰ καὶ ὀλοφάνερα λάθη καὶ παρανοήσεις.

1. Τὸ πρότυπο τῶν Ἰντερμεδιῶν τῆς Ἐρωφίλης ὑπέδειξε πρῶτος ὁ C. BURSIAΝ, *Ero-phile, Vulgärgriechische Tragödie von Georg Chortatzes aus Kreta, Abhandlungen der philol.-hist. Klasse der königl. Sächs. Gesellschaft der Wissenschaften* 5, ἀρ. VII, Λεψία 1870, σ. 549-635. Ἐδῶσε ὅμως ὁ Bursian σὲ πολὺ γενικὲς γραμμὲς τὴν ἀντιστοιχία τῶν δύο ποιημάτων.

2. Τὸ ἰταλικὸ κείμενο δίνεται κατὰ τὴν ἔκδοση τοῦ EDOARDO SANGUINETI, *Torquato Tasso, La Gerusalemme liberata, a cura di Giovanni Getto (La Scuola Editrice) 1964*³

Ἰντ. β' στ. 51-53:

*Μὰ προῶτας, ἂν δρίσετε, στρατιῶτες μου νὰ ρθῆτε
ἔς τούτη τῇ βρύση σκύψετε τῇ δροσερῇ νὰ πιῆτε
καὶ πιάσεται ἕκ τὰ ποικιά, φάγετ' ἕκ τὸ περβόλι.*

Τὸ Μ (τὸ Χ ἔχει κενὸ στὸ σημεῖο αὐτὸ) στὸν στ. 52 ἔχει (κατὰ τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα τοῦ Ξανθουδίδη) τῇ γραφῇ *πλυθῆτε ἀντὶ νὰ πιῆτε*. Βέβαια, αὐτὸ ποῦ θὰ περίμενε κανεὶς εἶναι ὅτι οἱ δαίμονες, ποῦ παρουσιάζονται μὲ μορφὴ κορασίδων στοὺς δυὸ σταυροφόρους, τοὺς παρακινοῦν νὰ πιοῦν ἀπὸ τὰ δροσερὰ νερὰ καὶ νὰ φᾶνε ἀπὸ τὰ φροῦτα τοῦ περιβολιοῦ, ποῦ εἶναι μαγεμένα. Προηγουμένως, στοὺς στ. 17-19, ἡ Φορτούνα τοὺς εἶχε προειδοποιήσει νὰ μὴ δοκιμάσουν νερὸ ἢ φαγητὸ ὅσο θὰ βρίσκωνται στὸ νησί:

*Μὰ πάνω σ' ὄλα βλέπετε, νερὸ μηδὲ κιανένα
φαγὶ νὰ δοκιμάσετε, γιατί' ν' φαρμακεμένα
κι ὡς τὸ Ρινάλδο τὸ ζιμιὸ θέλουσι σᾶς σγλαβῶση.*

Στὸ ἰταλικὸ πρότυπο ὅμως, *canto* 64₇₋₈, μιὰ κοπέλα παρακινεῖ τοὺς στρατηγούς νὰ καθαριστοῦν ἀπὸ τῇ σκόνῃ τοῦ δρόμου στὸ νερὸ καὶ νὰ πάρουν ἀπὸ τὰ φαγητὰ ποῦ εἶναι στὸ τραπέζι:

*Ma pria la polve in queste acque deporre
vi piaccia, e 'l cibo a quella mensa tōrre*

Τὸ *πλυθῆτε* εἶναι *lectio difficilior*, καὶ ἀρρῶ συμβαίνει νὰ συμρωῆ καὶ μὲ τὸ πρότυπο δὲν μποροῦμε νὰ δεχτοῦμε ὅτι εἶναι λάθος ἐνὸς ἀντιγραφῆ. Λίγο πιὸ πάνω, στὸ *canto* XV 55, περιγράφεται ἡ πορεία τῶν δύο στρατηγῶν ὡς ἑξῆς:

*I cavalier per l'alta aspra salita
sentiansi alquanto affaticati e lassi,
onde ne gian per quella via fiorita
lenti or movendo ed or fermando i passi:
quando ecco un fonte, che a bagnar gl'invita
l'asciutte labbia*

Σὰν φυσικὴ συνέπεια ἔρχεται ὕστερα στὸ ἰταλικὸ κείμενο ἡ πρόσκληση τῆς κόρης πρὸς τοὺς δυὸ στρατηγούς νὰ πλυθοῦν στὸ νερὸ τῆς βρύσης.

Ἰντ. β' στ. 87-88:

*Πιάστε τὸ ρόδο τσῆ φιλιᾶς κι ἀγαφτικοὶ λογαῖστε
ὄντε ἀγαπώντας μπιστικά κ' ἐσεῖς ποῦρ' ἀγαπᾶστε.*

Τὸ Χ στὸν στ. 88 ἔχει ἀντὶ *πούρι, μπορά*. Τὸ *πούρι* θὰ σήμαινε ἐδῶ «βέβαια», τὸ *μπορά* πὺ σημαίνει «μπορεῖ νά», «εἶναι δυνατὸ νά», θὰ ἔδινε στὸ στίχο τὸ νόημα: ὅταν ἀγαπώντας (ἐσεῖς) πιστὰ εἶναι δυνατὸ κι ἐσεῖς νὰ ἀγαπηθῆτε. Τῆ γραφῆ *μπορά* ἐνισχύει, νομίζω, τὸ ἀντίστοιχο ἰταλικὸ κείμενο τῆς Gerusalemme liberata XVI 15₇₋₈, τοῦ ὁποῖου παράφραση εἶναι οἱ στίχοι αὐτοί:

cogliam d'amor la rosa: amiamo or quando
esser si puote riamato amando.

Τὸ *μπορά* + ὑποτακτικὴ ἀπαντᾷ κι ἄλλοῦ στὴν Ἐρωφίλη, π.χ. στοὺς στ. Πρόλ. 34, Α' 378, Β' 298, 437, Γ' 195 κ.ά. (βλ. Γλωσσάριο Ἐρωφίλης σ. 161).

Γιὰ νὰ φανῆ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον ὁ Χορτάτης παρέφρασε τὸ ὠραῖο αὐτὸ μέρος τοῦ ἰταλικοῦ ποιήματος παραθέτω ὀλόκληρο τὸ ἀντίστοιχο ἰταλικὸ κείμενο:

Canto XVI 14-15:

Deh mira, egli cantò ¹, spuntar la rosa
dal verde suo modesta e verginella,
che mezzo aperta ancora, e mezzo ascosa,
quanto si mostra men, tanto è più bella.
Ecco poi nudo il sen già baldanzosa
dispiega: ecco poi langue, e non par quella;
quella non par, che desiata inanti
fu da mille donzelle e mille amanti.

Così trapassa al trapassar d'un giorno
de la vita mortale il fiore e 'l verde;
né, perché faccia indietro april ritorno,
si rinfiora ella mai, né si rinverde.
Cogliam la rosa in su 'l mattino adorno
di questo dì, che tosto il seren perde;
cogliam d'amor la rosa: amiamo or quando
esser si puote riamato amando.

Τοὺς στίχους αὐτοὺς ὡς ἐξῆς ἀποδίδει ὁ Χορτάτης:

Ἰντ. β' στ. 75-88²:

Γιὰ δὲ ³ τὸ ῥόδο τὸ ταχὺ πῶς δροσερὸν ἀρχίζει
νὰ φαίνεται στ' ἀγκάθι του καὶ νὰ μωσκομυρίζει,

1. Τραγουδᾷ ἓνα πουλί, κατὰ τὸν ἐκδότῃ ἑνὸς παπαγάλου.

2. Τὸ κείμενο δίνεται ἀποκαταστημένο ἀπὸ τὸν καθηγ. Α. ΠΟΛΙΤΗ, Ποιητικὴ Ἀνθολογία, βιβλίον Γ', Ἡ κρητικὴ ποίηση τοῦ 17ου αἰῶνα, Ἀθήνα 1967, σ. 58. Θὰ σημειώνωνται οἱ διαφορᾶς ἀπὸ τὴν ἔκδοσιν Ξανθοῦδίδου.

3. Ὁ Α. Πολίτης δέχεται τὴ γραφῆ δέτε τῶν χφφ Χ καὶ Μ. Ἴσως ἡ γραφῆ τῆς ἐκδ. Γραδενίγου γιὰ δὲ εἶναι ἡ γνήσια, ἀφοῦ καὶ στὸ ἰταλικὸ κείμενο ἔχομε ἐνικὸ ἀριθμὸ: mira.

κι' ὁμορφο δείχνει στὸ κομπι¹ κι' ἀμάλαγο περίσσια,
 σὰν ἓνα εὐγενικότατο μικρὸ κοράσιον ἴσια,
 κι' ὅσον ἡ μέρα πορπατεῖ κι' εἰς τὸ βραδὸν σιμώνει,
 τὰ φύλλα του φουντώνουσι κι' ἀνοίγει καὶ ξαπλώνει²,
 κι' ἀγάλι' ἀγάλια ψύγεται καὶ τῆ θωριά ντου χάνει,
 κι' ἀγραφτικός δὲν τὸ ψηφᾶ, κοράσιο δὲν τὸ πιάνει.
 Ἔτσι καὶ τ' ἄθη σβήγουσι τῆ νιότης καὶ χαλοῦσι,
 καὶ νὰ ξαναγαγεῖρουσι ἔς τς ἀνθρώπους δὲ μοροῦσι.
 Λοιπὸ τὸ ρόδο πασαμιᾶς μέρας, ποὶ ἔρθη τὸ βράδν,
 τὸ μυρισμένο βιάζεστε νὰ πιάνει' ὅλοι ὁμάδι
 πιάστε τὸ ρόδο τῆ φιλιᾶς κι' ἀγραφτικοὶ λογάστε,
 ὄντε ἀγαπώντας μπιστικὰ κι' ἐσεῖς μορὰ ἄγαπᾶστε.

Ἰντ. β' στ. 117-118:

τύχη ἀγαθὴ σὲ καρτερεῖ καὶ μάχη σ' ἀνιμένει,
 νὰ τελειωθῆ ἀπὸ λόγον σου, σὰν ἦτον ἀρχισμένη
 καὶ ἐκείνη τὴν ἀψήφιστη πίστιν ὀλοχαλάσης

Τὸ X παραδίδει καὶ ἡ μάχη, ποὺ δίνει καλύτερο νόημα. Πρόκειται γιὰ μιὰ συγκεκριμένη μάχη ποὺ ἦταν ἀρχισμένη ἀπὸ τὸν Ρινάλδο καὶ ποὺ περιμένει νὰ τελειώσῃ ἀπὸ τὸν ἴδιο. Πρβ. τὸ ἀντίστοιχο ἰταλικὸ κείμενο:

Canto XVI 33₄₋₆:

te la fortuna e la vittoria aspetta.
 Vieni, o fatal guerriero, e sia fornita
 la ben comincia impresa;

Τὸ πίστιν ὀλοχαλάσης τοῦ στ. 119 πρέπει νὰ γραφῆ πίστιν νὰ ὀλοχαλάσης.

Ἰντ. γ':

Στὴν ἀρχὴ τοῦ τρίτου Ἰντερμέδιου ἀνάμεσα στὰ πρόσωπα ποὺ θὰ ἐμφανιστοῦν στὴ σκηνὴ εἶναι, κατὰ τὴν ἔκδοση Γραδενίγου, ποὺ τὴν ἀκολουθεῖ καὶ ὁ Ξανθουδίδης, καὶ τρεῖς Τοῦρκοι. Τὸ χφ Legrand ἀντὶ γιὰ τὴν ἔνδειξη αὐτὴ ἔχει τὰ ὀνόματα Ἄδραστος, Τισσάφερονος, στρατηγοὶ Τοῦρκοι. Τὰ ὀνόματα προέρχονται ἀπὸ τὸ ἰταλικὸ πρότυπο. Ἄς σημειωθῆ μὲ τὴν εὐκαιρία ὅτι τὸ τμήμα τοῦ Ἰντερμέδιου ἀπὸ τὸν στ. 1-72 εἶναι ἀπόδοση τῶν στίχων XVII 49-52 τοῦ ἰταλικοῦ ποιήματος. Τὰ ὀνόματα ἐπομένως τὰ ἔγραψε ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς καὶ δὲν εἶναι ἐπινόηση τοῦ ἀντιγραφέα τοῦ χφ.

1. Στὸ κομπι κατὰ τὰ χφφ. Ὁ Ξανθουδίδης ἐκδίδει τὸ κομπι.

2. Κατὰ τὸ Μ. Κατὰ τὸ Χ: φουντώνουσι τὰ φύλλα του καὶ ἀνοίγει καὶ ξαπλώνει. Ὁ Ξανθουδίδης ἐκδίδει: τὰ φύλλα του ξαπλώνουσι καὶ ἀρχίζει νὰ φουντώνῃ.

Ἴντ. γ' στ. 25-27:

*κι οἱ ἀτυχιές του πλιότερα με κάνουν μανισμένη
για νὰ μπορέσω, ὡς πεθυμῶ, νὰ μείνω γδικιωμένη,
κι ὀγλήγορα νὰ γδικιωθῶ στοὺς οὐρανοὺς ἐλπίζω.*

Μιλᾷει ἡ Ἀρμίδα πρὸς τὸν Σολιμάνο μετὰ τὴν ἐγκατάλειψή της ἀπὸ τὸν Ρινάλδο καὶ τὴν ἐπιστροφή τοῦ τελευταίου στὸ στρατόπεδο τῶν σταυροφόρων. Ἀνάμεσα στοὺς στ. 26-27 τὸ X καὶ τὸ M ἔχουν τὸ ἐπόμενο δίστιχο ποὺ ὁ Ξανθοῦδιδης δὲν δέχτηκε στὸ κείμενο:

*τὰ μοῦ ἔκανε νὰ δηγηθῶ γιαδὰ¹ καιρὸ δὲν ἔχω,
σώνει με μόνο νὰ σοῦ πῶ γδίκια τὸ πὼς ξετρέχω.*

Ἐκ πρώτης ὄψεως δὲν φαίνεται ἀπαραίτητη ἡ παρεμβολή τοῦ διστίχου, θὰ μποροῦσε μάλιστα νὰ πῆ κανεὶς πὼς εἶναι ἐπανάληψη περιττῆ ἢ δήλωση τῆς Ἀρμίδας τρεῖς φορὲς ὅτι ἐπιθυμεῖ νὰ ἐκδικηθῆ: στ. 26 *νὰ μείνω γδικιωμένη*, στ. 26α *γδίκια ξετρέχω*, στ. 27 *ὀγλήγορα νὰ γδικιωθῶ... ἐλπίζω*. Κι αὐτὴ τὴ φορὰ ὅμως τὸ δίστιχο 26α-26β προέρχεται ἀπὸ τὸ ἰταλικὸ πρότυπο τοῦ Χορτάτση:

Canto XVII 46₅₋₈, 47₁ :

*Onde sdegno a ragione aggiunse i sui
stimoli, e più mi rende a l'arme pronta.
Ma qual sia la mia ingiuria, a lungo detta
saravvi; or tanto basti: io vuo' ventetta.
E la procurerò:*

Ἴντ. γ' στ. 7-10:

*κι ὅποιοι ἀγαποῦ καὶ θέλουσι νὰ ἔχουσι βασιλεία
τέχνες καὶ πράξεις βασιλιοῦ νὰ ὀργάζοντ' εἶναι χρεία.
Γιαμιὰ γιαμιὰ κατέχομαι πὼς σκῆπτρο καὶ μαχαίρι
νὰ ὀρίζη καὶ νὰ πολεμᾷ δίδονται σ' ἓνα χέρι.*

Μιλᾷει ἡ Ἀρμίδα πρὸς τὸν Σολιμάνο καὶ δικαιολογεῖ τὴν ἀπόφασή της νὰ πολεμήση, γυναίκα αὐτῆ, στὸ πλάι τῶν Τούρκων ἐναντίον τῶν Χριστιανῶν, μετὰ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι τὸ βασιλικὸ χέρι (κι ἡ ἴδια εἶναι κόρη βασιλιᾶ) ξέρει νὰ χειρίζεται συγχρόνως τὸ σκῆπτρο καὶ τὸ μαχαίρι. Τὸ *κατέχομαι* τοῦ στ. 9 δὲν γίνεται ἀλ-

1. Κατὰ τὸν Ξανθοῦδιδη τὸ X ἔχει *γιάντα* ἐνῶ τὸ M *γιαδὰ*. Κατὰ τὴ μεταγραφὴ ὅμως τοῦ X ἀπὸ τὸν E. LEGRAND, *Bibliothèque grecque vulgaire*, τόμ. 2, Παρίσι 1881, σ. 376, καὶ τὸ X ἔχει τὴ γραφὴ *γιαδὰ* (*giadhā*: τὸ *dh* ἀποδίδει πάντα τὸ δ ἐνῶ τὸ *nt* ἀποδίδεται μετὰ τὸ *d*).

λιῶς κατανοητὸ παρὰ μόνον μὲ τὴ σημασία ξέρω, γνωρίζω. Ὅμως τὴ σημασία αὐτὴ ἔχει μόνον ὁ ἐνεργητικὸς τύπος τοῦ ρήματος ¹. Γι' αὐτὸ νομίζω ὅτι πρέπει νὰ γραφῆ *κατέχομε* (=ξέρομε).

Ἰντ. γ' στ. 17-20:

*κι ἀκόμη 'θέλα βρῖσκεσθαι, σὰν ξεύρεις, σφαλισμένοι
σὲ σκοτεινότετη φλακὴ ὅλοι καδενωμένοι,
ἂν ὁ Ρινάλδος ἄτυχος δὲν εἶχε θανατώσει
τόσους στρατιῶτες μ' ἀκριβοὺς κι ἐκείνους νὰ γλυτώση.*

Τὸ Χ στὸν στ. 20 παρέχει κι αὐτοὺς νὰ λευτερώση ἀντὶ τοῦ κι ἐκείνους νὰ γλυτώση. Νομίζω πὼς ἡ γραφὴ αὐτὴ εἶναι ἡ γνήσια, γιατί εἶναι πιστὴ ἀπόδοση τοῦ ἀντίστοιχου ἰταλικοῦ κειμένου:

XVII 45₃₋₄, 7-8 :

*ed ancor si stariano in fondo oscuro
di perpetua prigion per te guardati,
.
se non che 'l fier Rinaldo, il quale uccise
i miei guerrieri, in libertà li mise.*

Ἰντ. γ' στ. 56:

ποιός 'ς τούτη γιὰ καλύτερο στὴ μάχη προσκαλεῖ σε;

Τὰ χφφ Χ καὶ Μ δίνουν τὴ σωστὴ γραφὴ τῆ μάχη.

Ἰντ. γ' στ. 97-99:

*Ρινάλδο, πὼς ἐμέρωσες τὸ δάσος μοναχός σου
τόσ' ὅσο μοῦ 'ναι μπορετὸ περίσσια φχαριστῶ σου,
γιατὶ μποροῦμε πλιὰ καλλιὰ νὰ πολεμοῦμε τώρα.*

Μετὰ τὸν στ. 98 τὸ Χ προσθέτει τὸ ἐξῆς δίστιχο:

*κι ὅλοι τως οἱ στρατιῶτες μου νὰ σοῦ 'ναι κρατημένοι
καὶ νὰ σοῦ δίδου πλειότερη πάντα τιμὴ τυχαίνει.*

1. Στὸ ἀρχεῖο τοῦ Λεξικοῦ τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς δημόδους γραμματείας τοῦ καθηγ. Ε. Κριαρᾶ εἶναι πολυάριθμες οἱ παραπομπὲς ὅπου τὸ *κατέχω* σημαίνει *γνωρίζω*. Δὲν ὑπάρχει ὅμως καμιὰ περίπτωση ὅπου τὸ ρῆμα στὴ μέση φωνὴ ἔχει τὴν ἴδια σημασία. Τὸν σεβαστό μου καθηγητὴ κ. Ε. Κριαρᾶ εὐχαριστῶ θερμὰ γιατί μοῦ ἐπέτρεψε νὰ συμβουλευτῶ τὸ ἀρχεῖο τοῦ Λεξικοῦ.

Ἄν, ὅπως πιστεύω, ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὶς δύο προηγούμενες περιπτώσεις ὅτι ὁ ἀντιγραφέας τοῦ X καὶ τοῦ M (ἢ τοῦ προτύπου των) δὲν παρεμβάλλει ἀυθαίρετα στίχους στὸ κείμενο, μποροῦμε μὲ σχετικὴ ἀσφάλεια νὰ θεωρήσωμε τοὺς δύο αὐτοὺς στίχους καθὼς καὶ δύο ἀκόμη δίστιχα ποὺ ὑπάρχουν στὸ X (ἢ στὸ M) γνήσια τοῦ Χορτάτση. Ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ νοήματος δὲν ὑπάρχει δυσκολία. Εἶναι φυσικὸ νὰ εἶναι καὶ οἱ στρατιῶτες τοῦ Γοφρέδου ὑποχρεωμένοι στὸν Ρινάλδο, ποὺ κατόρθωσε μόνος του, ὕστερα ἀπὸ τὶς ἀνεπιτυχεῖς προσπάθειες ἄλλων γενναίων συστρατιωτῶν του, νὰ «ξεμαγέψη» τὸ δάσος τῆς περιοχῆς τῶν Ἱεροσολύμων ποὺ τὸ εἶχε μαγέψει ὁ φίλος τῶν ἀντιπάλων τους μάγος Ismeno. Ὑστερα ἀπὸ αὐτὸ μποροῦσαν ἐλεύθερα νὰ προμηθευτοῦν τὴν ξυλεία ποὺ χρειάζονταν γιὰ τὶς πολιορκητικὲς μηχανές τους.

Οἱ ἄλλες δύο περιπτώσεις εἶναι οἱ ἐξῆς:

Ἰντ. δ' στ. 89-90:

*Ἀργειοῦ νὰ βγοῦσι τὰ κλειδιά τῆς χώρας νὰ μᾶς δώσουν,
τάχα λογιάζει θέλουσι πῶς νὰ μᾶσε κομπώσου.*

Μετὰ τὸν στ. 90 τὸ M (τὸ X ἔχει κενὸ στὸ σημεῖο αὐτὸ) προσθέτει τὸ δίστιχο:

*γλήγορα κάμετέ τῶνε σημάδι νὰ λογιᾶσουν
πῶς ἔχουσι ὀγλήγορα στὸν ἄδη νὰ περάσουν*

Ἀκολουθεῖ ἡ σκηνοθετικὴ ὁδηγία: *Εἰς τοῦτο τῶνε κάνουνσι σημάδι καὶ βγαίνει ὄξω ὁ Σολιμάνος μὲ τσ' ἄλλους καὶ λέγει.*

Πράξι Γ' στ. 47-52:

*Ὅντεν ἀστράφτη καὶ βροντᾶ κι ἀνεμικὲς φουσοῦσι
κι εἰς τὸ γιालὸ τὰ κύματα τὰ θυμωμένα σκοῦσι,
καὶ τὸ καράβι ἀμπώθουσι σὲ μιὰ μερὰ κι εἰς ἄλλη
τῆς φουσκωμένης θάλασσας μὲ ταραχὴ μεγάλη,
τότεες γνωρίζετ' ὁ καλὸς ναύκληρος, μόνον τότεες
τιμοῦνται οἱ κατεχάμενοι κι' ἀδυνατοὶ ποδότες.*

Μετὰ τὸν στ. 50 τὸ X προσθέτει:

*οἱ ἀστραπὲς καὶ οἱ βροντὲς καὶ τὸ περίσσο χιόνι
κάνει καὶ δὲ μπορὰ κρατῆ ὁ ναύτης τὸ τιμόνι.*

Καὶ μιὰ παρατήρηση στὸ Γλωσσάριο. Ὁ Ξανθουδίδης μεταφράζει τὴ λέξη *γιρλάντα*, ποὺ ἀπαντᾶ στὸ Ἰντ. α' μετὰ τὸν στ. 164 (διδασκ.) ὡς ἐπίθετο = διανθής, διηνησιμένη. Τὸ κείμενο ἔχει ὡς ἐξῆς: *Εἰς τοῦτο τοῦ φέρουσι* (ἐνν. οἱ

κορασίδες) μορσεκάντο μιὰ καδέγλα και καθίζει (ένν. ὁ Ρινάλδος) και ξαρματώνουν τονε κι ἀπέκεις φέρονσι μία φορεσιά λασίβα και γιρλάντα και στολίζουν τονε, και ὅλα μορσεκάντο. Ἐδῶ ἐξέλαβε ὁ Ξανθουδίδης τὸ γιρλάντα ὡς ἐπίθετο προσδιοριστικὸ τοῦ φορεσιά. Πρόκειται ὅμως γιὰ μιὰ ταινία, ἕνα στεφάνι ἀπὸ ἄνθη, πού οἱ κοπέλες τοῦ βάζουν στὸ κεφάλι. Πρβ. Ἴντ. β' μετὰ τὸ στ. 120 (διδασκ.): *Εἰς τοῦτο ὁ Ρινάλδος γδύνεται και ῥίχνει τὰ ροῦχα τσ' Ἀρμίντας και ξεσχίζει τσὶ τζόγιες (=τὰ στεφάνια) και τὰ ροῦχα κι ἀπέκεις λέγει.* Καὶ στὰ ἰταλικά ἢ λ. *ghirlanda* σημαίνει «corona di foglie, di fiori o di fronde» (Diz. Garzanti), και σήμερα στὰ ἐλληνικά εἶναι οὐσιαστικὸ και σημαίνει πλέγμα ἀπὸ φύλλα ἢ ἄνθη σὲ σχῆμα ταινίας, και κατ' ἐπέκταση κάθε ἐπίμηκες κόσμημα, κέντημα ἢ ζωγραφιὰ σὲ μορφή ἄνθους. Ἐπίσης τὸ μορσεκάντο στὸ κείμενο πού παραθέσαμε καθὼς και στὸ Ἴντ. α', μετὰ τὸν στ. 186 και Ἴντ. β' μετὰ τὸν στ. 62, δὲν πρέπει νὰ ἐξηγηθῆ: «μετὰ μορέσκας, ἦτοι μετὰ ρυθμικοῦ ἐνοπλίου χοροῦ», ἀλλὰ «χορεύοντας στὸ ρυθμὸ τῆς μορέσκας» ἢ ἴσως ἀπλῶς «χορεύοντας».

Θεσσαλονίκη

ΝΙΚΗ ΠΑΠΑΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ - ΘΕΟΔΩΡΙΑΗ

ΑΓΝΩΣΤΟ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ
ΤΗΣ «ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΣ»
ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΩΣΤΗ ΛΟΒΕΡΔΟΥ

Ἐρευνώντας στοὺς καταλόγους τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης γιὰ θέματα σχετικὰ μὲ τὴν ἱστορία τῆς Κεφαλληνίας, εἶδα στὸ δελτίο ὅπου ἀναφέρεται ἡ Ἱστορία τοῦ Ι. Λοβέρδου τὴν ἐνδειξη: «χειρόγραφο»¹. Αὐτὸ μοῦ ἐκίνησε τὸ ἐνδιαφέρον και ζήτησα νὰ τὸ ἰδῶ. Μὲ ἐκπληξή μου διαπίστωσα ὅτι ἐπρόκειτο πράγματι γιὰ ἕνα χειρόγραφο κώδικα, πού περιεῖχε τὴν Ἱστορία τοῦ Ἰωάννου Λοβέρδου, και μάλιστα στὸ ἰταλικὸ τῆς πρωτότυποι μὲ τὸν τίτλο: «Storia dell'Isola di Cefalonia dai tempi favolosi ed eroici, fino all'anno 1829». Ὁ συγγραφέας τῆς Ἰωάννης Κωστῆς Λοβέρδος τοῦ Παναγιῆ (1767-1842)² γεννήθηκε και ἔζησε στὴν Κεφαλληνία, ὅπου και ἐσπού-

1. Βιβλιοθήκη Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης: ΑΠ 430099.

2. Βιογραφία του βλ. Η. ΤΣΙΤΣΕΛΗ, Κεφαλληνικά Σύμμικτα, τόμος 1, Ἀθήνα 1904, σ. 324-327.

δασε. Πολύ νέος ἔδωσε δείγματα τῆς ἀγάπης του γιὰ τίς ἱστορικές ἔρευνες, στίς ὁποῖες ἀφιέρωσε ὀλόκληρη τῆ ζωὴ του. Αὐτὸ ἔγινε ἀφορμὴ νὰ κριθῆ ἀπὸ τοὺς συνδίκους τῆς Κοινότητος ὡς ὁ πλέον κατάλληλος γιὰ νὰ συγκεντρώσῃ καὶ ν' ἀντιγράψῃ ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο τῆς νήσου τοὺς Ἀστικούς νόμους, ἐργασία πού ἀπαιτοῦσε μακρὰ ἔρευνα καὶ πείρα, καθὼς ἐπίσης καὶ νὰ τακτοποιήσῃ τὸ Ἀρχειοφυλακεῖο τῆς νήσου. Τὸ γενικὸ Συμβούλιο τῆς νήσου Κεφαλληνίας τοῦ ἀνέθεσε τῆ σύνταξιν τῆς «Γενικῆς τῆς νήσου περιγραφῆς» πρὸς χρῆσιν τῆς ὑγειονομικῆς ἐπιτροπῆς, πού ἐχρησίμευσε ὡς πηγὴ γιὰ τίς πολύτιμες γεωγραφικὰς καὶ στατιστικὰς τῆς πληροφορίας¹. Οἱ ἀπασχολήσεις αὐτῆς τοῦ ἔδωσαν τὴν εὐκαιρίαν νὰ συλλέξῃ πολὺτιμο ἀρχαῖο ὑλικὸ καὶ τὴν ἀφορμὴ νὰ ἀσχοληθῆ μὲ τὴ συγγραφὴ τῆς Ἱστορίας του. Αὐτὴ τὴν Ἱστορίαν, πού ἔγραψε στὰ ἰταλικά, περιέχει τὸ χειρόγραφο τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Τὸ ἔργο μᾶς εἶναι γνωστὸ ἀπὸ δύο πηγὰς: α) ἀπὸ τὴ δημοσίευση τῶν πρώτων τριῶν κεφαλαίων ἀπὸ τὸν Ἀνδρέα Μουστοζύδη στὴν «Ἰόνιον Ἀνθολογίαν»², στὸ ἰταλικὸ πρωτότυπο μὲ παράλληλη ἑλληνικὴ μετάφραση καὶ σημειώσεις, τοῦ ἐκδότη, καὶ β) ἀπὸ τὴ μετάφραση τοῦ Παύλου Γρατσιαίου στὰ ἑλληνικάς μὲ σημειώσεις του, τὴν ὑποία ἐξέδωσε ὁ Γεράσιμος Λοβέρδος (υἱὸς) τὸ 1888 στὸ Ἀργοστόλι³.

Τὸ ἔργο τοῦ Λοβέρδου φαίνεται πὼς ἦταν εὐρύτατα γνωστὸ. Ὁ Τσιτσέλης⁴ παραθέτει τίς εὐμενεῖς κρίσεις τῶν συγχρόνων του ἀλλὰ καὶ μεταγενέστερων ἱστορικῶν τῆς Ἑπτανήσου. Ὁ Δὲ Βιάζης στὸ ἄρθρο του «Κεφαλλῆνες ἱστοριογράφοι»⁵ θεωρεῖ τὸν Λοβέρδο τὸν ἀξιολογότερο ἱστορικὸ τῆς Κεφαλληνίας, ὁ ὁποῖος μολοντί «δὲν ἦτο μεγάλης παιδείας καὶ οὐδὲ περιηγήθη τὰς βιβλιοθήκας καὶ τὰ Ἀρχεῖα τῆς Ἑσπερίας... ὅμως κατὰ τὰς δυνάμεις ἃς εἶχεν συνέγραψεν πόνημα σχετικὸν ἄριστον». Τὸν θεωρεῖ μάλιστα δοκιμότερον ἀπὸ τὸν σύγχρονό του Πινιατόρο⁶. Τὸ δοκίμιον τοῦ Λοβέρδου χρησιμοποιεῖ-

1. Στὸν Λοβέρδο ἀνέθεσαν ἐπίσης νὰ καταρτίσῃ τὴ νέα Χρυσὴ Βίβλο τῆς Νήσου μετὰ τὴν πυρπόληση τῆς παλαιᾶς ἀπὸ τοὺς φιλελεύθερους, ὕστερ' ἀπὸ τὴν κατάλυση τῆς Ἑνετικῆς κυριαρχίας. ΤΣΙΤΣΕΛΗΣ, ἔ.ἀ.

2. Ἰόνιος Ἀνθολογία, 1834-35, τεῦχος 3-5.

3. Ἱστορία τῆς Νήσου Κεφαλληνίας, δοκίμιον συγγραφὸν ἰταλιστὶ ὑπὸ ἸΩΑΝΝΟΥ Π. ΛΟΒΕΡΔΟΥ ΚΩΣΤΗ, ἐξελληνισθὲν ὑπὸ Παύλου Κωνσταντίνου Γρατσιαίου καὶ διὰ πολλῶν σημειώσεων πλουτισθὲν, Ἐκδίδεται ἐπιμελεῖα Γερασίμου Α. Λοβέρδου Κωστῆ, Ἐν Κεφαλληνίᾳ, τύποις «Προόδου» 1888.— Ὁ Παῦλος Γρατσιαίος, ἐρευνητὴς, ἱστορικὸς καὶ διδάσκαλος, γεννήθηκε στὸ Ἀργοστόλι καὶ δημοσίευσε πολλὰς ἐργασίας πρωτότυπες καὶ μεταφράσεις. Βλ. ΤΣΙΤΣΕΛΗΣ, ἔ.ἀ., σ. 83 καὶ 327.

4. Ἐ.ἀ., σ. 326.

5. Περ. Μοῦσαι (Ζακύνθου), 1900.

6. Τὴν Ἱστορίαν τοῦ Πινιατόρου δὲν φαίνεται νὰ τὴν ἔχη ἰδῆ ὁ Λοβέρδος, γιὰτὶ, ὅταν τὸν

ται ὡς πολύτιμη πηγή ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους Ἑπτανήσιους ἱστοριογράφους, πὺν παραπέμπουν συγχὰ σ' αὐτὸ μὲ ἐμπιστοσύνη. Τὸ ἔχουν μελετήσει ὁ Ἑρμάννος Λούντζης¹, ὁ Ι. Ρωμανός², ὁ Ν. Κατραμῆς³, καὶ ὁ Π. Χιώτης⁴. Ὁ τελευταῖος δίνει πάντοτε μὲ ἀκριβεία τις παραπομπὲς στὸ ἰταλικὸ πρωτότυπο καὶ δηλώνει πὺς χρησιμοποιεῖ χειρόγραφο ἀντίγραφο, πὺν τοῦ ἔχει παραχωρήσει ὁ Ἰούλιος Τυπάλδος Πρετεντέρης⁵. Ὁ Σ. Λάμπρος τέλος, στὴν ἀνακοίνωσή του στὸ πρῶτο Πανιόνιο Συνέδριο τοῦ 1914 μὲ τίτλο: «Ἡ Ἱστορικὴ Σχολὴ τῆς Ἑπτανήσου», γράφει σχετικὰ μὲ τὴν Ἱστορία τοῦ Λοβέρδου τὰ ἀκόλουθα: «Ἰταλιστὶ δὲ συνεγράφη καὶ ἡ κεφαλληνιακὴ ἱστορία ἀπὸ τὸ 1829 μέχρι τὸ 1883 (sic), ἡ συνταχθεῖσα μὲν ἐν ταύτῃ τῇ γλώσσῃ ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Λοβέρδου (Storia dell'Isola di Cefalonia 1829-1883) ἐκδοθεῖσα δ' ἐν ἑλληνικῇ μεταφράσει τοῦ Παύλου Γρατσιάνου ἐν Κεφαλληνίᾳ τῷ 1883 καὶ πλουτισθεῖσα

ἀναφέρῃ μεταξὺ τῶν διακεκριμένων συμπατριωτῶν του», γράφει χαρακτηριστικὰ: «Nella sua età media intraprese di scrivere una storia della patria e le vite di vari Cefaleni illustri ma questa opera è fin ora apocrifia», γφ Θεσσαλονίκης φ. 13q (μεταφρ. Γ σ. 249). Ὁ Κ. Ν. Σθαλς ἀντίθετα θεωρεῖ σπουδαιότερη τὴν Ἱστορία τοῦ Πινιατόρου, βλ. Νεοελληνικὴ Φιλολογία, ἸΑθ. 1868, σ. 643.

1. ΕΡΜ. ΛΟΥΝΤΖΗ, Περὶ τῆς πολιτικῆς καταστάσεως τῆς Ἑπτανήσου ἐπὶ Ἑνετῶν, ἸΑθῆναι 1856, Εἰσαγωγή, ὑποσημ. 53, σ. 299. Παραθέτει ὀλόκληρο ἀπόσπασμα στὰ ἰταλικά καὶ παραπέμπει: «Loverdo ἀνέκδοτος Ἱστορία τῆς Κεφαλληνίας ἰταλιστί».

2. ΧΟΠΦ, Γρατσιάνος Ζώρτζης, Αὐθέντης Λευκάδος, Μετάφραση, προεισαγωγή, Ι. ΡΩΜΑΝΟΥ, Κέρκυρα 1870, ἐπανάκδοση ἀπὸ τὸν Κ. Δαφνῆ, ΙΩΑΝΝΟΥ ΡΩΜΑΝΟΥ Ἱστορικὰ ἔργα, Κέρκυρα 1959. Στὸ κεφάλαιο περὶ τῶν Φράγκων κομητῶν Οὐρσίνων καὶ Τόκων, ὁ Ρωμανὸς γράφει: «Ὁ Λοβέρδος πρὸ αὐτοῦ συγγράψας (ἐννοεῖ τὸν Κ. Ζερβὺ) τὴν Ἱστορίαν τῆς Κεφαλληνίας καὶ τότε ἔχων ἐν ἡ ἔγραφεν ἐποχῇ πολλὴ ὀλιγώτερα βοηθήματα εἶπεν ἐν τῇ δυστυχῶς εἰσέτι ἀνεκδότῳ κυκλοφοροῦσῃ Ἱστορίᾳ, πολλὰ καὶ καλὰ περὶ τῶν πρώτων καὶ τῶν δευτέρων κομητῶν».

3. Ν. ΚΑΤΡΑΜΗ, Φιλολογικὰ ἀνάλεκτα Ζακύνθου, 1880, Κεφ. Δ'. Περιπέτεια τῆς Ἐκκλησίας - Λατινεπίσκοποι, σ. 86: «Ὅχι μικρὰς παρενοχλήσεις διηνεκῶς ὑπέφερε καὶ Ἱερὸς τῆς Κεφαλληνίας κλῆρος, μετριασθείσης ὅμως διὰ τοῦ ἐπομένου συμβάντος τοῦ ἐπισηφραγισμένου καὶ ὑπὸ τοῦ ἱστοριογράφου Λοβέρδου ἐν τῷ συγγράμματι αὐτοῦ saggio storico dell'isola di Cefalonia».

4. Π. ΧΙΩΤΟΥ, Ἱστορικὰ ἀπομνημονεύματα περὶ Ζακύνθου, Κέρκυρα 1849, σ. 249, σημ. 31: Loverdo storia dell'isola di Cefalonia ἀνέκδοτος 258 [στὸ γφ Θεσσαλονίκης φ. 79β], σ. 506, σημ. 28: saggio storico sull'isola di Cefalonia da loverdo - ἀνέκδοτος [γφ Θεσσαλονίκης φ. 86]. Στὰ Ἱστορικὰ ἀπομνημονεύματα Ἑπτανήσου, Ζάκυνθος 1887, τόμος 3, δίνει ἀκριβέστερα τις παραπομπὲς δηλώνοντας πάντοτε τὸ κεφάλαιο, ὅπως στὴ σ. 46, σημ. 1, loverdo: saggio... Cap. VI [ἀντίστοιχο στὸ γφ Θεσσαλονίκης cap. V, φ. 86^v]. Ἡ διαφορά τῶν κεφαλαίων ὀφείλεται στὸ ὅτι ὁ Χιώτης ἔχει ὑπόψη του χειρόγραφο πὺν περιέχει μεταγενέστερη μορφή, μὲ τὸ capitolo II χωρισμένο σὲ δύο κεφάλαια.

5. Ἱστορικὰ ἀπομνημονεύματα Ἑπτανήσου, τ. 3, σ. 93, σημ. 1,

ὑπὸ πολλῶν ἀξιολόγων σημειώσεων ὑπὸ Γερασίμου Λοβέρδου¹⁾. Πρόκειται γὰρ τὴν ἱστορία τοῦ Ἰωάννου Κωστῆ Λοβέρδου, μὲ τὴν ὁποίαν ἀσχολούμεθα, φαίνεται ὅμως ὅτι ἐδῶ ἔχει γίνεαι κάποια παρεξήγηση: Ἡ Ἱστορία τοῦ Λοβέρδου ἔχει συγγραφῆ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1829-1833 (καὶ ὄχι 1883). Οἱ δὲ σημειώσεις στὴ μετάφραση τοῦ Γρατσιαίου δὲν εἶναι τοῦ Γ. Λοβέρδου ἀλλὰ τοῦ μεταφραστῆ, ὁ ὁποῖος ἀναδημοσιεύει ἐκεῖ καὶ τὶς παλαιότερες σημειώσεις τοῦ Μουστοξύδη ἀπὸ τὴν «Ἰόνιο Ἀνθολογία». Ὁ Γεράσιμος Λοβέρδος, «ἐκγονος» τοῦ συγγραφέα, ἐπιμελήθηκε μόνον τὴν ἔκδοσιν.

Ἔλα τὰ παραπάνω στοιχεῖα δίνουν στὸ χειρόγραφο τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον, ἀφοῦ μάλιστα φαίνεται ὅτι μᾶς παρέχει τὴν Ἱστορία στὴν πρώτη καὶ παλαιότερη μορφή της. Γι' αὐτὸ θεωρήσα χρήσιμη καὶ ἐπιβεβλημένη τὴν παρουσίαση τοῦ χειρογράφου.

Τὸ χειρόγραφο εἶναι χάρτινο καὶ οἱ διαστάσεις του: 27,5×18,5. Ἀποτελεῖται ἀπὸ 192 φύλλα καὶ εἶναι χαρτόδετο μὲ δερμάτινη ράχη. Τὸ ἀποτελοῦν τεύχη 32 φύλλων, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα πρόσθετο δίφυλλο μετὰ τὰ πρῶτα δύο φύλλα, ὅπου ἀναγράφεται ὁ πρόλογος, καθὼς καὶ δύο δίφυλλα ποὺ περιέχουν, μετὰ τὸ τέλος τοῦ capitulo II, σχέδια νομισμάτων μὲ μολύβι (τοποθετημένα μετὰ τῶν φφ. 55 καὶ 56).

Τὸ περιεχόμενό του ἀναλυτικότερα εἶναι τὸ ἀκόλουθο:

f. a (Ἰτίλος): Storia dell' isola di Cefalonia dai tempi favolosi ed eroici all' anno 1810, scritta dal Cefaleno Giovanni Loverdo Panagin l'anno 1829.

f. 1r-2v: Agli indulgenti Lettori. Ἄρχ: Dopo aver consumato il corso della mia vita ...

f. 3r-11v: Capitulo I: Introduzione nella Storia di Cefalonia e descrizione attuale dell' Isola stessa

f. 12r-55v: Capitulo II: Nozioni ritratte da alcuni Autori intorno le antichita dell' Isola di Cefalonia

f. a-d: χωρὶς ἀρίθμηση — περιέχουν σχέδια νομισμάτων μὲ μολύβι — (βλ. παραπάνω).

f. 56r-70v: Capitulo III: Nozioni ritratte da alcuni Storici intorno l'Isola di Cefalonia dal' tempo che le armi Romane passarono nella Grecia fino all' occupazione di Constantinopoli fatta dalle armi latine.

f. 71r-82v: Capitulo IV: Nozioni storiche intorno l'Isola di Cefalonia dall' epoca dell' occupazione di Constantinopoli fatta dai Crociati fino alla conquista di essa Isola fatta dai Veneziani.

1. Πρακτικὰ τοῦ ἐν Κερκύρα πρώτου Πανιωνίου Συνεδρίου (20-22 Μαΐου 1914), Ἀθῆναι 1915, μέρος δεύτερον, σ. 299-327.

f. 83r-92v: Capitolo V: Storia di Cefalonia dall' epoca che venne conquistata da Veneziani cioè dal' 1498 fino al' 1600.

f. 93r-108r: Capitolo VI: Continuazione della Storia di Cefalonia, che abbraccia il secolo XVII.

f. 109r-140v: Capitolo VII: Continuazione della Storia di Cefalonia, che abbraccia il secolo XVIII fino alla caduta del Governo Veneto.

f. 141r-145v: Capitolo VIII: Continuazione della storia di Cefalonia dall' epoca che i Francesi organizzarono il Democratico Governo fino l' arrivo de Russo-Turchi.

f. 146r-165r: Capitolo IX: Governo provvisorio di Cefalonia conformato dai Russo-Turchi.

f. 166r-171v: Capitolo X: Governo Costituzionale di Cefalonia conformato a tenor del prescritto nella costituzione Bizantina.

f. 172r-181v: Capitolo XI: Seconda venuta dei Russi nelle sette Isole, e Governo della Republica Settinsulare.

f. 182r-186r: Capitolo XII: Seconda venuta dei Francesi nelle sette Isole e Governo da essi stabilito. Τελ. ed il presidio Francese si fece prigioniero di guerra.

Σημειώνω ἐδῶ, ὅσα διαπίστωσα ἀπὸ τὴν παραβολὴ τοῦ χειρογράφου μὲ τὰ δύο δημοσιευμένα κείμενα τῆς Ἱστορίας, δηλαδὴ τοῦ Μουστοξύδη στὴν «Ἰόνιο Ἀνθολογία» καὶ τὴ μετάφραση τοῦ Π. Γρατσιατάου. (Δηλώνονται στὸ ἐξῆς ἀντιστοίχως μὲ τὰ γράμματα: Μ καὶ Γ, καὶ χφ γιὰ τὸ χειρόγραφο Θεσσαλονίκης). Πρῶτα πρῶτα ὁ τίτλος στὸ χφ εἶναι διαφορετικὸς ἀπὸ τὸν τίτλο τόσο τοῦ Μ, ποὺ εἶναι Saggio storico dell'Isola di Cefalonia, ὅσο καὶ τοῦ Γ, ποὺ εἶναι ἀπλῶς: Ἱστορία τῆς νήσου Κεφαλληνίας. Ἀπὸ τὸ χφ λείπει ἐπίσης τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Ὀβιδίου ποὺ συνοδεύει τὸν τίτλο καὶ στὶς δύο ἐκδόσεις: *et plus est patriae refere labor*. Τὸ χφ ἔχει 12 κεφάλαια, στὶς ἐκδόσεις τὸ capitulo II χωρίζεται σὲ δύο ἐπὶ μέρους κεφάλαια καὶ ἔτσι ὁ ἀριθμὸς τῶν κεφαλαίων εἶναι 13. Ὁ Γρατσιατάος δηλώνει ¹ (καὶ τὸ ἐπανλαμβάνει καὶ ὁ Τσιτσέλης) ὅτι ὁ συγγραφέας ἄρχισε νὰ συγγράφῃ τὴν Ἱστορία του τὸ 1829 καὶ τὴν τελείωσε τὸ 1833 καὶ ὅτι σὲ παλαιότερο ἀντίγραφο ὑπάρχει ἡ ἀφιέρωση στὸν φιλέλληνα Ἀγγλο Ἀρμοστή Nugent. Στὸν πρόλογο τῆς μεταφράσεως προσθέτει ὅτι ὁ Λοβέρδος ἀβελτιῶν καὶ διασκευάζων τὸ ἔργον του, κατέλιπεν πολλὰ ἀντίτυπα, ὧν τὸ τελευταῖον καίπερ συντομώτερον τῶν ἄλλων συνέστησεν ἀποθνήσκων ὡς κρεῖττον». Αὐτὸ καὶ μετέφρασε ὁ ἴδιος «προσθεῖς ὅ,τι ἄξιον μνείας εὔρεν ἐν τοῖς ἄλλοις». Ὑποστηρίζει ἀκόμη ὅτι ὁ Λοβέρδος καὶ μετὰ τὴ δημο-

1. Ἐ. ἀ. Πρόλογος μεταφραστοῦ.

σίευση τοῦ Μουστοξύδου «πολλὰ ἀπέκοψεν ἀπὸ τῆς πρωτοτύπου συγγραφῆς... ὀλίγων μετέβαλεν τὴν θέσιν καὶ οὕτω κατέστησεν τὴν συγγραφὴν τελειότεραν».

Ἄπ' ὅ,τι συμπεραίνομε, ὁ Γρατσιατός εἶχε ὑπόψη του: α) ἓνα παλαιὸ ἀντίγραφο μὲ τὴν ἀφιέρωση στὸν Nugent, τοῦ ἔτους 1833, β) τὴν ἔκδοση τοῦ Μουστοξύδου, καὶ γ) τὸ βελτιωμένον ἀντίγραφο. Κανένα ἀπὸ τὰ τρία αὐτὰ ὅμως δὲν φαίνεται νὰ συμπίπτῃ μὲ τὸ περιεχόμενον τοῦ χφ Θεσσαλονίκης. Στὸν τίτλον τοῦ τελευταίου αὐτοῦ δηλώνεται, ὅτι ἡ Ἱστορία ἔχει γραφῆ τὸ 1829, καὶ τοῦτο τὸ ἐνισχύει καὶ ἓνα στοιχεῖο ἀκόμη. Ὁ τίτλος τοῦ capitolo I εἶναι στὸ χφ: *Introduzione nella storia di Cefalonia e descrizione a t t u a l e dell'Isola stessa*. Στὴν ἔκδοση M: *Informazione statistica dell'Isola di Cefalonia nello stato che a t r o v a v a s i l'anno 1829*, καὶ στὴν ἔκδοση Γ: «Εἰσαγωγή εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς Νήσου Κεφαλληνίας καὶ περιγραφὴ αὐτῆς». (Παραλείπεται δηλαδὴ ἐντελῶς ἡ χρονολογία). Ἐνα ἄλλο στοιχεῖο εἶναι τὸ ἀκόλουθον: Στὸ τέλος τοῦ Προλόγου τοῦ συγγραφέα, στὸ χφ Θεσσαλονίκης ὑπάρχει μιὰ παράγραφος, ὅπου δηλώνεται ὅτι χρησιμοποίησε καὶ ἓνα δοκίμιον ἱστορικὸν γραμμένον ἀπὸ τὸν Ἀνδρέαν Μοροζίνη, Προβλεπτὴ τῆς Κεφαλληνίας τὰ ἔτη 1621-2, μὲ τὸν τίτλον: «*Corsi di pena e catena di materia sopra l'Isola di Cefalonia*», τυπωμένον στὴ Βενετία τὸ 1628. Ἡ παράγραφος αὐτὴ παραλείπεται ἀπὸ τοὺς προλόγους, καὶ στὸ M καὶ στὸ Γ. Στὴν ἀρχὴ τοῦ Capitolo III, καὶ τῶν δύο ἐκδόσεων (χφ, φ. 32) ὅπου ἀρχίζει τὸ τμήμα περὶ Πάλης, ὁ συγγραφέας παραθέτει μιὰ ἐπιγραφὴ, ποὺ ὅπως ἀναφέρει, τὴν παίρνει ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Μοροζίνη, γιὰ τὸ ὁποῖον στὶς ἐκδόσεις M καὶ Γ γίνεται ἐκεῖ γιὰ πρώτη φορὰ λόγος. Στὸ χειρόγραφο γιὰ τὴν ἴδια ἐπιγραφὴ γίνεται λόγος στὸ τέλος τοῦ κεφαλαίου, καὶ ἡ παράγραφος αὐτὴ, μολοντί γραμμένη ἀπὸ τὸ ἴδιον χέρι, δίνει σαφῶς τὴν ἐντύπωση ὅτι ἔχει γραφῆ μεταγενέστερα. Γι' αὐτὸ πείθουν καὶ ὅλες οἱ ὑπόλοιπες παραπομπὲς στὸ βιβλίον τοῦ Μοροζίνη, οἱ ὁποῖες στὸ χφ εἶναι γραμμένες πάντοτε στὸ τέλος τῶν κεφαλαίων καὶ δίνουν τὴν ἴδια ἐντύπωση. Αὐτὰ ὅλα μὲ ὀδήγησαν στὴ σκέψιν ὅτι ὁ συγγραφέας βροῆκε τὸ βιβλίον τοῦ Μοροζίνη ὅταν πιά εἶχε τελειώσει τὴ συγγραφὴ τῆς Ἱστορίας του στὴν πρώτη μορφή καὶ πρόσθεσε στὸ τέλος τῶν κεφαλαίων τὰ ἀποσπάσματα ποὺ δανείστηκε ἀπὸ αὐτό, ἐνῶ στὶς μεταγενέστερες ἐπεξεργασμένες μορφές, ὅπως αὐτὲς ποὺ μᾶς παρέχουν οἱ ἐκδόσεις M καὶ Γ, τὰ ἐνσωμάτωσε στὸ κείμενον.

Οἱ ὑποσημειώσεις τοῦ χφ δὲν συμπίπτουν πάντοτε μὲ τῶν ἐκδόσεων, ἄλλοτε παραλείπονται καὶ ἄλλοτε πλουτίζονται. Ἄρκετὲς ἐπίσης διαφορὲς ὑπάρχουν στὴ διατύπωση τοῦ κειμένου, ποὺ φαίνεται πῶς τὴν ἔχει ἐπεξεργασθῆ ὁ συγγραφέας στὶς μεταγενέστερες μορφές τῆς Ἱστορίας του. Ἐπίσης παραλείπονται καὶ ἀπὸ τὶς δύο ἐκδόσεις τὰ στοιχεῖα περὶ ἐθίμων καὶ προλήψεων, ποὺ παρέχει ὁ Λοβέρδος στὸ τέλος τοῦ Capitolo I, γιὰτι, ὅπως γράφει ὁ Γρα-

τσιάτος¹, εἶναι «κοινὰ ἐν πάσῃ τῇ Ἑλλάδι», καὶ τὴν ἴδια γνώμη εἶχε διατυπώσει καὶ ὁ Μουστοξύδης. Στὸ τέλος τοῦ capitolo VII τοῦ χφ (τὸ ὄποιο στίς ἐκδόσεις Μ καὶ Γ ἔχει τὸν ἀριθμὸ VIII) ὁ συγγραφέας γράφει τὰ ἑξῆς: «Prima di chiudere questo capitolo devo trattenermi per un poco sopra alcuni Cefaleni che figurarono nell'estero oltre li già nominati», καὶ προσθέτει τὰ βιογραφικὰ σημειώματα. Στὴ μετάφραση Γ ὅμως τὸ τμήμα αὐτὸ ἔχει τοποθετηθῆ στὸ τέλος τοῦ τελευταίου κεφαλαίου, καὶ ἔχει μεταβληθῆ κάπως ἢ διάταξη τῶν ὀνομάτων. Ἐπίσης σὲ καμιά ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις δὲν ὑπάρχουν τὰ σχέδια τῶν νομισμάτων τῆς Κεφαλληνίας ποὺ παρέχει τὸ χφ στὰ δύο πρόσθετα διφύλλα μετὰ τὸ capitolo II καὶ ποὺ ὁ συγγραφέας τὰ ἔχει ἀντιγράψει μὲ μολύβι, ὅπως δηλώνει ὁ ἴδιος: «Dall'opera numismatica del ... Carlo Filippo de Bosset Neussatelese», ποὺ χρημάτισε «capo di governo di Cefalonia» κατὰ τὰ ἔτη 1810-12². Τὰ σχέδια αὐτὰ δίνουν τὴν ἐντύπωση, ὅτι ἔχουν γίνει ἀπὸ «πρῶτο χέρι», ἀπ' εὐθείας δηλαδή ἀπὸ τὰ σχέδια τοῦ βιβλίου καὶ ἴσως θὰ μπορούσε νὰ ὑποστηριχθῆ ἢ ἀποψη, ἐνισχυόμενη καὶ ἀπὸ ἄλλα ἐσωτερικὰ στοιχεῖα, ὅτι τὸ χφ εἶναι καὶ τὸ αὐτόγραφο τοῦ Λοβέρδου. Ἀλλὰ αὐτὸ δὲν θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ βεβαιωθῆ παρὰ μονάχα ἂν γίνη παραβολὴ μὲ ἄλλο αὐτόγραφο τοῦ συγγραφέα, πράγμα ποὺ θ' ἀπαιτοῦσε εἰδικὴ ἔρευνα.

Θεσσαλονίκη

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΜΠΟΜΠΙΟΥ - ΣΤΑΜΑΤΗ

1. Ἐ. ἀ., σ. 15, σημείωσις.

2. Πρόκειται γιὰ τὸν Ἑλβετὸ Φίλιππο Κάρολο de Bosset, πολιτικὸ καὶ στρατιωτικὸ διοικητὴ τῆς Κεφαλληνίας (1810-1813) κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἀγγλικῆς προστασίας. Ὁ de Bosset ἐργάστηκε μὲ ζῆλο γιὰ τὴν πρόοδο τοῦ νησιοῦ καὶ συνέδεσε τὸ ὄνομά του μὲ πολλὰ κοινωφελῆ ἔργα, «ἐφ' ᾧ καὶ ἄριστος κοσμητῶν καὶ ἡγεμῶν τῆς νήσου ἀνεκηρύχθη, μνημεῖα ἠγέρθησαν πρὸς τιμὴν αὐτοῦ καὶ ἐπιγράμματα ἐποιήθησαν». Ἐφρόντισε γιὰ τὴν κατασκευὴ κοινωφελῶν ἔργων, τὴν πρόοδο τῆς γεωργίας, τὴν αὐστηρὴ ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης καὶ τὴ βελτίωση τῶν οἰκονομικῶν. Φίλος τῆς ἀρχαιολογίας, ἔκκαμε ἀνασκαφὰς στίς περιοχὰς Κρανταίας καὶ Σάμης, καὶ εἰδικότερα ἀσχολήθηκε μὲ τὰ νομίσματα τῆς νήσου. Ἐργα του: α) *Essai sur les médailles antiques des îles de Cefalonia et d'Ithaque*, Λονδίνο 1815. (Αὐτὸ εἶναι ἀσφαλῶς: *L'opera numismatica* ποὺ ἀναφέρει ὁ Λοβέρδος) καὶ β) *Parga and the Ionian Islands*, Λονδίνο 1825. Βλ. Η.ΤΣΙΤΣΕΛΗ, *Κεφαλληνικὰ Σύμμικτα*, τόμος Β', σ. 561-563.

ΤΟ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ ΑΠΟ ΑΤΙΤΛΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΠΟΙΗΜΑ ΤΟΥ ΚΑΛΒΟΥ

“Όταν αποκάλυψα τὸ ἄτιτλο σπάραγμα τοῦ Κάλβου δημοσιεύοντάς το, μεῖ ἄλλα ἀνέκδοτα χειρόγραφα, στὸν τόμο « A. Kalvos e i suoi scritti in italiano» (Νεάπολη 1960), πίστευα ὅτι θὰ ἐπανερχόμουν στὸ θέμα. Ἐπὶ τὴν πρόθεση ὅμως αὐτὴ μεῖ ἀπέσπασαν ἡ ἔκδοση τῆς ἐπιστολογραφίας τοῦ Κάλβου στὸν τόμο «Πηγές γιὰ τὴ βιογραφία τοῦ Κάλβου» (Παράρτημα 15 τοῦ περιοδικοῦ Ἑλληνικά, 1963), καί, ἀργότερα, ὀρισμένοι προβληματισμοὶ ποὺ μεῖ ὀδηγοῦσαν σὲ ἄλλες περιοχές. Ἔτσι, ἀπὸ τότε μόνο μιὰ φορὰ μοῦ ἔτυχε νὰ ἐπιστρέψω στὸν Κάλβο, μεῖ μιὰ διάλεξη ποὺ δημοσιεύτηκε στὸ περιοδικὸ Balkan Studies (7, 1966, 77-88· ἑλληνικὴ μετάφραση ἀπὸ τὸν Κώστα Πορφύρη, μεῖ τὸν τίτλο «Ὁ Κάλβος ἀνάμεσα στὶς ἀντινομίες τοῦ καιροῦ του»), Ἐπιθεώρηση Τέχνης 20, 1964, 8-27). Ἐκεῖ ἀποπειράθηκα νὰ δείξω τὴν ἰδιαίτερη σημασία ποὺ ἔχει τὸ νεανικὸ ἀπόσπασμα στὴν πορεία τῶν θεμάτων καί τοῦ ὕφους τοῦ ποιητῆ. Ἐντάσσοντάς το στὴν ὀργανικὴ ἐξέλιξη τοῦ Κάλβου, ἐπέμεινα στὸ μυθολογικὸ στοιχεῖο, τὸ ὀποῖο ἐδέσποζε στὴν ἰταλικὴ ποίηση στὴν ἀρχὴ τοῦ περασμένου αἰῶνα, πρὶν ἐξουδετερωθῆ ὀλοκληρωτικὰ ἀπὸ τὸ ρομαντικὸ κίνημα. Ἔδινα μιὰ σύντομὴ εἰκόνα τῶν πανηγυρικῶν ποιημάτων ποὺ γράφτηκαν στὴν Ἰταλία γιὰ τὴ γέννηση τοῦ Roi de Rome (1811), μεῖ τὰ ὀποῖα οἱ Ἰταλοὶ ἐξέφραζαν τὴν ἐλπίδα τους ὅτι χάρις στὸν Ναπολέοντα οἱ πόλεμοι θὰ τέλειωναν γιὰ πάντα καί θὰ τοὺς διαδεχόταν μιὰ εἰρηνικὴ ἐποχὴ ποὺ θὰ ἔφερνε στοὺς λαοὺς τὴν εὐημερία. Ἐπιστοῦσα τὴν προσοχὴ στὸ χαρακτηριστικὸ γεγονός ὅτι τὰ περισσότερα ποιήματα ποὺ γράφτηκαν γιὰ τὴν κοσμοῖστορικῆς σημασίας γέννηση χάνονταν, ἀκριβῶς ὀπως καί τὸ ἀπόσπασμα, κάτω ἀπὸ ἓνα περικάλυμμα μυθολογικὸ καί νεοκλασικὸ, συχνὰ σὲ βαθμὸ ποὺ νὰ μὴ διαφαίνεται πιὰ καθόλου ἡ περιστασιακὴ ἀφορμὴ τους. Τελικὰ σταματοῦσα στὴ βαθμιαία ὀποχώρηση τῶν μυθολογικῶν θεμάτων στὸν Κάλβο ἀπὸ τὴν πρώτη στὴ δεύτερη δεκάδα τῶν Ὀδῶν.

Τὸ ζήτημα αὐτό, στενὰ ἐξαρτημένο ἀπὸ τὴν κλασικοφάνεια τοῦ Κάλβου, βρῖσκεται ἀκόμη μακριὰ ἀπὸ τὴν ἐξαντλητικὴ διερεύνησή του· ἂν εἶχε ἤδη μελετηθῆ, θὰ μᾶς ἦταν λιγότερο δύσκολη ἡ χρονολόγηση τοῦ ἀποσπάσματος. Σήμερα, μεῖ τὰ στοιχεῖα ποὺ διαθέτουν οἱ Καλβολόγοι, μπορῶ νὰ διατυπῶσω τὶς παρακάτω σκέψεις. Ἄς σημειῶσω ὅμως πρῶτύτερα ὅτι ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ βρῆ τὸ ἀπόσπασμα δημοσιευμένο ἀπὸ μένα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ βιβλίο μου «A. Kalvos», ποὺ ἤδη μνημόνευσα, καί στὴ Νέα Ἐστία 72 (1962) 1084-5, καί στὴν Ἐπιθεώρηση Τέχνης 20 (1964) 27· καί ἀπὸ τὸν Γ. Θ. Ζώρα στὸν Παρνασσὸ 11 (1969) 521-3 (ἀνατυπωμένο στὰ «Νέα Καλβικά» τοῦ ἴδιου, Ἀθήνα 1970, σ. 29-31: στὸ ἔντυπο αὐτὸ παραπέμπω στὸ ἐξῆς). Ὁ Ζώρας τὸ ἀναδημοσιεύει

δίχως ἀλλαγές, μὲ ἀρκετὰ σχόλια. Τὰ σχόλια ἀκριβῶς αὐτὰ μὲ παρακινεῖν νὰ ἐπανέλθω· σὰν ἀνάδοχος ποῦ εἶμαι τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ καλβικοῦ κειμηλίου, δὲν μπορῶ νὰ μείνω ἀδιάφορος γιὰ τὴν τύχη του.

1. Τὸ χειρόγραφο τοῦ ἀποσπάσματος βρίσκεται μαζὶ μὲ ἄλλα χειρόγραφα τοῦ Κάλβου, ποῦ δὲν ἀνήκουν ὅλα στὴ δευτέρη διαμονὴ τοῦ Κάλβου στὴ Φλωρεντία (1821). Ὑπάρχουν μαζὶ καὶ παλαιότερα, ὅπως τὸ σχέδιο δράματος ποῦ τὸ ὀνόμασα «Ἰππίας». Ἄρα, ἀπὸ πραγματικὴ ἀποψη, δὲν μποροῦμε νὰ βασισταῖμε στὸ κριτήριό τῆς ἐνιαίας χρονολογικῆς ταξινόμησης τῶν χειρογράφων αὐτῶν, ἐντάσσοντάς τα ὅλα στὸ 1821.

2. Ὁ Κάλβος ἐμπιστεύτηκε τὰ χειρόγραφα αὐτὰ στὸν ἄτυχο ποιητὴ Francesco Benedetti, φιλελεύθερον, ἀλλὰ πολέμιον, ὅπως καὶ ὁ ἴδιος, τοῦ ρομαντικοῦ κινήματος, «per prudenza, in un momento nel quale egli era sospettato dalla polizia» (Kalvos σ. 14). Ἡ ὑπόψια ποῦ διατύπωνα μὲ τὰ λόγια αὐτὰ τὸ 1960 ἀποδείχτηκε σωστὴ ὡς πρὸς τὴ φιλία μεταξὺ τῶν δύο ποιητῶν, χάρις στὴ συγκινητικὴ ἀνακάλυψη τοῦ Κ. Πορφύρη, ποῦ δημοσίεψε ἔγγραφο, σύμφωνα μὲ τὰ ὁποῖα καὶ ὁ Κάλβος καὶ ὁ Benedetti ἦταν «καρμπονάροι» (Ἐπιθεώρηση Τέχνης 18, 1963, 372-85). Ἀπὸ τὰ ἔγγραφα αὐτὰ διαπιστώνουμε ὅτι στὶς 17 Ἀπριλίου 1821 ἡ ἀστυνομία τοῦ δουκάτου τῆς Τοσκάνης βρῖσκεται στὰ ἔγγραφα τοῦ Κάλβου. Στις 22 τὸν ὑποβάλλει σὲ ἀνάκριση καὶ τὸν ἀπελαύνει¹.

3. Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση ξεσπάει σὲ διάφορες ἐστίες ὄχι τὴν ἴδια στιγμή, τὴν ἐπίσημη 25ῃ Μαρτίου², ὅπως λέγεται συνήθως ἀπλοϊκῶς. Τὴν ἡμερομηνία αὐτὴ, ποῦ ἀντιστοιχεῖ στὶς 6 Ἀπριλίου τοῦ Γρηγοριανοῦ ἡμερολογίου, δὲν μποροῦμε νὰ τὴ θεωρήσουμε ἀσφαλῆ ἀφετηρία γιὰ τὴν ἔμπνευση τοῦ ποιήματος³. Ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ τὴ δεχτοῦμε θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχαμε ἐξακριβωμένη τὴ

1. Τὰ ἔγγραφα, σύμφωνα μὲ τὰ ὁποῖα ὁ Κάλβος καὶ ὁ Benedetti συμμετεῖχαν σὲ παράνομη ἐταιρεία, ἐπιβεβαιώνουν βέβαια τὶς σχέσεις τους, ἀλλὰ μποροῦν νὰ ὀδηγήσουν σὲ μιὰ ἄλλη ὑπόθεση: Ἐφόσον ὁ Κάλβος ἦταν σεσημασμένος ἀπὸ τὴν ἀστυνομία, μποροῦσε νὰ ἐμπιστευτῆ τὰ χαρτιά του στὸν φίλο του, ποῦ ἦταν καὶ αὐτὸς συνωμότης; Εἶναι πιθανὸ καὶ ὁ ἕνας καὶ ὁ ἄλλος νὰ τὰ παρέδωσαν σὲ τρίτο, ὄχι ὑποπτο, πρόσωπο.

2. Βλ. σχετικὰ Α. Β. ΔΑΣΚΑΛΑΚΗ, Ἡ ἐναρξὶς τοῦ ἀγῶνος τῆς ἐλευθερίας. Θρύλος καὶ πραγματικότης, ΕΦΣΑ 12 (1961-62) 9-138.

3. Ζώρας, σ. 25-6: «Ὅτε ἐξέσπασεν ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις—τὴν 25ην Μαρτίου/6ην Ἀπριλίου—, ὁ Κάλβος εὐρίσκειτο ἀκόμη εἰς Φλωρεντίαν, ὁπόθεν ἀνεχώρησε τὴν 23ην Ἀπριλίου (ὡς προκύπτει ἐκ τῆς σχετικῆς ἀστυνομικῆς ἀνακρίσεως τῆς 22ας Ἀπριλίου [...]). Φαίνεται λοιπόν, ὅτι ὁ φιλόπατρις καὶ φιλελεύθερος ποιητῆς, ὁ ἀναμειγμένος εἰς φιλελευθέρας μυστικὰς ἐταιρείας καὶ ὑπέρμαχος τῆς ἀνεξαρτησίας τῶν λαῶν, μάλιστα δὲ τῆς ἰδίας αὐτοῦ πατρίδος, εὐθὺς ὡς ἐπληροφορήθη τὴν ἀπὸ μακροῦ προσδοκωμένην ἔκρηξιν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, ἔσπευσε νὰ γράψῃ σχετικὸν ποίημα, χρησιμοποιοῦν θέματα καὶ εἰκόνας τῆς παλαιᾶς Ὠδῆς εἰς Ἴονίους. Πήρξισεν, ἀλλὰ δὲν συνεπλήρωσε τὸ ἔργον, ἐπειδὴ ἐπληρο-

ἀπὸ τῶν πύργων τῶν πατρῶων ἐχύθησαν), χτυπιοῦνται μ' ἓναν πολυπληθέστερο στρατὸ (τὰ πλήθη τῶν ἐχθρῶν) καὶ τὸν δεκατίζουν, ὥστε ἐλάχιστοι ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς στρατιῶτες, λέγει ὁ ποιητής, μπόρεσαν νὰ ἐπιστρέψουν στὰ σπίτια τους καὶ στὶς γυναῖκες τους. Ἐτσι ξαναζωντάνεψε σήμερὰ ἡ δόξα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ ἐμψυχώνει ὅλα τὰ ἔθνη. Τὸ θέμα τῶν Σουλιωτῶν ποὺ χύνονται ἀπὸ τὰ «βουνὰ τοῦ Τετραχώρου», τὸ συναντοῦμε καὶ στὴν ὠδὴ «Εἰς Σούλι».

5. Ἡ σημασία τοῦ ἀποσπάσματος, ὅπως εἴπαμε, ὀφείλεται στὴ θέση ποὺ βρίσκει στὸ γίγνεσθαι τοῦ ποιητῆ. Κάνουν ἐντύπωση, φυσικά, οἱ παρομοιώσεις μὲ τὰ γνωστὰ ἀπὸ τὶς ὠδὲς ζῶα, οἱ ἄνεμοι, τὸ ἀγνάντεμα ἀπὸ τὰ ὕψη, ὅπως ἐπίσης καὶ μερικὲς χαρακτηριστικὲς ἰδιοτυπίες ποὺ ἀφοροῦν τὴ μορφολογία καὶ τὸ ὕφος τῆς γραφῆς. Ὅσο καὶ νὰ πρόκειται γιὰ ἀτελείωτο ποίημα, διαβλέπουμε, πίσω ἀπὸ τὰ σβησίματα, ἀπὸ τὶς ἐπάλληλες διορθώσεις, ἀπὸ τὶς μετατοπίσεις, πόσες δυσκολίες συναντοῦσε ὁ Κάλβος κατὰ τὴ συγγραφή τοῦ σχεδίου αὐτοῦ: παρὰ τὴν ὀρμὴ τῆς διάθεσής του, τὸ ἐκφραστικὸ ὄργανο ἀρνεῖται νὰ ἀνταποκριθῆ μὲ ἀμεσότητα στὶς ἀνάγκες τῆς ἔμπνευσης¹. Ἀκόμη καὶ ἂν διαπιστώση κανεὶς ἐκφραστικὲς καὶ θεματικὲς ἀντιστοιχίες μὲ τὴ «Λύρα», εἶναι δύσκολο νὰ διανοηθῆ ὅτι σὲ ἓνα τόσο μικρὸ διάστημα, μέσα στὰ δύο ἢ τὸ πολὺ τρία χρόνια ποὺ χωρίζουν τὸ '21 ἀπὸ τὴ συγγραφή τῶν «Ὀδῶν», ὁ Κάλβος ἔκαμε τόσες προόδους, ὥστε νὰ παρουσιάσῃ τὸ συμπαγὲς ποιητικὸ σῶμα καὶ τὸ ἀκριβὲς ἐκφραστικὸ ὄργανο τῶν «Ὀδῶν». Καὶ ἀπὸ ὑφολογικὴ ἄποψη, ἐπομένως, τὸ ἀπόσπασμα εἶναι πολὺ προγενέστερο ἀπὸ τὸ 1821.

6. Στὸ σημεῖο αὐτὸ, ἀποδεδειγμένοι ἀπὸ τὸ '21, βλέπουμε νὰ μᾶς ἀνοίγωνται ὅλες οἱ πιθανὲς δυνατότητες. Τὸ κείμενο μπορεῖ νὰ ἔχη γραφθῆ σὲ ἓνα διάστημα ποὺ ἐκτείνεται ἀπὸ τὸ 1811 (κατὰ τὸ ὅποιο ξέρουμε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Κάλβο ὅτι ἔγραψε μίαν «canzone») ὡς τὶς παραμονὲς τοῦ Ἀγώνα. Δὲν μᾶς μένει παρὰ ν' ἀναζητήσουμε κάποια πιὺ συγκεκριμένη ἔνδειξη. Τὸ «Μεγαλόφυκος» τοῦ στ. 11, ὄχι ἔτσι ἀπομονωμένο², ἀλλὰ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ προστατευτικὰ λόγια τοῦ Ναπολέοντα, μοῦ φαίνεται ὅτι ἐπιτρέπει κάποιον ἐντοπισμὸ.

1. Καὶ ὁ Ζώρας διαπιστώνει (σ. 32) ὅτι τὸ ποίημα «δὲν ἀποτελεῖ εἰμὴ πρωτόλειον καὶ ὅτι οἱ πολλοὶ σολοικισμοὶ καὶ τὰ γραμματικὰ σφάλματα ἐτι μᾶλλον ὑπογραμμίζουν τὴν ἀδυναμίαν τῶν στίχων». Ὁ F.M. Pontani, ποὺ δὲν κρύβει τὶς ἐπιφυλάξεις του γενικὰ γὰρ τὸν Κάλβο σὰν ποιητὴ καὶ κρίνει ἀυστηρὰ τὸ ὅτι ὁ Κάλβος δὲν ἤξερε καλὰ τὰ ἐλληνικά, κάνει ἓναν χρήσιμο κατάλογο τῶν ἀνορθογραφιῶν τοῦ Κάλβου στὸ ἀπόσπασμα, καὶ ἐκφράζει αὐτὴ τὴ γνώμη: «In realtà, si potrebbe dire malignamente che il frammento esibisca le tare che il poeta maturo non riuscì mai a eliminare del tutto». («Questione kalviane», Atti dell' Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti 124, 1965/6, 318).

2. Ζώρας, 6.24: «Μόνον ἐσωτερικὸν στοιχεῖον, ἐπὶ τοῦ ὁποῖου στηρίζεται ὁ Vittì ἔνα ταυτίσῃ τὸ σφζόμενον ἀπόσπασμα πρὸς τὸ παλαιότερον ἐκεῖνο ποίημα τοῦ K., εἶναι ὁ χαρακτηρισμὸς μεγαλόφυκος ὅστις ἀπαντᾷ εἰς τὸν στίχον 11». Στὴ σ. 26 ὁ ἴδιος διευκρινίζει: «Τὸ μὴ δοῦλοι ἀλλὰ τέκνα μου ἐβόα ὁ Μεγαλόφυκος, καὶ ἂν ἀκόμη ἀναφέρεται εἰς τὸν Να-

*Τὸ «Μὴ δοῦλοι
ἀλλὰ τέκνα μου», ἐβόα ὁ Μεγαλόφυχος.*

Ἡ λέξις «μεγαλόφυχος» ἦταν ἀρκετὰ κοινὴ τὸν καιρὸ ἐκεῖνο, κι ἂν τὴν ἀπομονώσουμε ἀπὸ τὰ λόγια τοῦ Ναπολέοντα, παύει νὰ ἀντανανκλᾷ τὸ «grande» τῆς περιγραφῆς ποὺ ἔκανε τῆς «canzone» τοῦ ὁ Κάλβος στὸν πρόλογο τῆς «Ode agli Ionii»: «Qualcuno ancora confrontando con questa ode la mia canzone del 1811 scritta a Napoleone, troverà da biasimarsi nella condotta; ma sappia che scrissi allora a quello scettrato mosso dalle miserie di tutta l'Europa; e lo dicera grande facendogli capire che l'oggetto principale delle mie rime era la speranza dal desistere dalle sanguinose ed atroci risse». Ὅταν προτείνω τὴ συσχέτιση τοῦ «Μεγαλόφυχου» μὲ τὸ ἐπίθετο «grande», μέγας, τὸ κάνω ἔχοντας ὑπόψη ἀκριβῶς τὸν εἰρηνοποιὸ χαρακτήρα ποὺ διέβλεπε ὁ Κάλβος στὸν Ναπολέοντα, τὸ 1811, σύμφωνα μὲ τὸν παραπάνω ἰταλικὸ πρόλογο, καὶ ποὺ κατοπτρίζεται πιστὰ στὰ προστατευτικὰ καὶ εἰρηνοποιὰ λόγια «Μὴ δοῦλοι ἀλλὰ τέκνα μου». Οἱ σκέψεις τοῦ Ναπολέοντα στὴν Ἁγία Ἐλένη σχετικὰ μὲ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδας, ποὺ ἐπικαλεῖται ὁ Ζώρας, μὲ τὴν ἐπιθυμία νὰ συλλάβῃ μιὰ ρητὴ καὶ θετικὴ μαρτυρία ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ αὐτοκράτορα (σ. 26, σημ. 2), δὲν ἔχουν ἐδῶ τὸν τόπο τους. Ὅποιοι ἐνδιαφέρεται νὰ ἀσχοληθῇ σοβαρὰ μὲ τὸ ποίημα τοῦ 1811, ὀφείλει νὰ ξεκινήσῃ ἀπὸ τὴν περιγραφή τῶν ποιημάτων ποὺ κάνω στὸν τόμο «Kalvos» (σ. 52-3), καὶ νὰ ἐπιμείνῃ στὴν ἐξέταση προπάντων τῶν μυθολογικῶν καὶ νεοκλασικῶν συνθεμάτων τῆς ἐποχῆς¹. Τότε δύσκολα θὰ μπορούσε νὰ ἀποφανθῇ ὅτι τὸ ἑλληνικὸ ἀπόσπασμα δὲν ἔχει σχέση μὲ τὰ ἀναρίθμητα ποιήματα ποὺ γράφθηκαν στὴν Ἰταλία γιὰ τὴ γέννηση τοῦ Ἄετιδέα καὶ θὰ συμφωνοῦσε ὅτι ἡ ἑλληνοφάνεια καὶ ἡ ἑλληνολατρεία ποὺ καλλιεργεῖ ὁ Κάλβος σ' αὐτὸ βρίσκεται ἀκριβῶς μέσα στὸ πνεῦμα τῆς κλασικῆς (πινδαρικῆς) μεγαλοπρέπειας ποὺ κυριαρχεῖ στὰ παρόμοια ἰταλικά κατασκευάσματα. Ὁ Κάλβος, σὰν Ἕλληνας ποὺ ἦταν, ὑπενθυμίζει μὲ ὑπερηφάνεια ὅτι οἱ νέοι Ἕλληνες εἶναι ἰσάξιοι τῶν «προπατόρων». Τὸ πόση ἔκταση εἶχε τὸ θέμα αὐτὸ στὴ γενικὴ οἰκονομία τοῦ ποιήματος φυσικὰ δὲν τὸ ξέρουμε, ἀφοῦ πρόκειται γιὰ ἀπόσπασμα.

7. Στὸν πρόλογο τῆς «Ode agli Ionii» εἶδαμε (6) ὅτι ὁ Κάλβος ἀντιτάσσει ode καὶ canzone, διευκρινίζοντας ὅτι τὸ ποίημα τοῦ 1811 ἦταν canzone.

πολέοντα, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀφορᾷ εἰς τὴν πρὸ τοῦ 1811 ἐποχὴν, δεδομένου ὅτι οὐδέποτε ὁ Γάλλος αὐτοκράτωρ εἶχε διατυπώσει ἕως τότε τοιαύτην εὐχὴν, ἀλλ' εἰς τὴν ἐποχὴν καθ' ἣν, εὐρισκόμενος ἐξόριστος εἰς Ἁγίαν Ἐλένην, εἶχεν ἀναγνωρίσει ὅτι θ' ἀπετέλει μεγάλην τιμὴν καὶ δόξαν τὸ νὰ ἀποδώσῃ τὴν ἐλευθερίαν εἰς τὴν Ἑλλάδα».

1. Γιὰ τὸ βασικὸ αὐτὸ κεφάλαιο, ποὺ ἀποτελεῖ προϋπόθεση ἱστορικὴ (θεματολογικὰ καὶ ὑφολογικὰ), δὲν γίνεται καθόλου λόγος ἀπὸ τὸν Ζώρα.

Ἡ διάκριση εἶναι σημαντική, καὶ σ' αὐτὴν ἀναφέρθηκα στὸ Kalvos (σ. 52)¹, γιὰτὶ μὲ τὴ διάκριση αὐτὴ ὁ ποιητὴς ὑπονοοῦσε ἕναν προσδιορισμὸ μετρικὸ: ἡ ode, σὰν τὶς ἑλληνικὲς ὠδὲς του, κατ' ἐπίδραση τοῦ Πινδάρου, εἶναι σὲ μέτρο σύντομο (ἑπτασύλλαβο), ἐνῶ ἡ canzone εἶναι καὶ αὐτὴ «τρυχούδι», ὅπως σημαίνει ἡ λέξις, ἀλλὰ ἔχει συνήθως στίχο τὸν ἑνδεκασύλλαβο. Σὲ ἑνδεκασύλλαβο εἶναι γραμμένο τὸ ἑλληνικὸ ἀπόσπασμα.

8. Εἶναι ἀπαραίτητη μιὰ ἐξαντλητικὴ μελέτη, στηριγμένη σὲ νέες μεθόδολογικὲς βάσεις, τῶν λεκτικῶν τρόπων ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ Κάλβος στὸ ἑλληνικὸ ἀπόσπασμα. Νὰ μελετηθῇ ὄχι μόνον τὸ λεξιλόγιό του, ἀλλὰ καὶ τὸ λεξιλόγιό καὶ τὸ ὕφος τῆς ἐποχῆς μέσα ἀπὸ τὴν ὁποία βγήκε ὁ Κάλβος, ὥστε νὰ ξεχωρίσει κανεὶς τοὺς κοινούς λεκτικούς τρόπους ἀπὸ τὴν πρωτότυπη ἐκφραση τοῦ ἴδιου. Παραθέτω ἕνα παράδειγμα: *Τῶν Περσῶν φθορερὰ ἤλθον τὰ νέφη/καὶ σκοτεινὰ*: νὰ συσχετισθῇ μὲ τὶς παρεμφερεῖς συχνότατες ἐκφράσεις τῆς ἐποχῆς, σὰν αὐτὴ ποὺ συναντοῦμε στὸ «Σάλπισμα πολεμιστήριον» (1801) τοῦ Κοραῖ: *τὰ ἀναρίθμητα τῆς Περσίας στρατεύματα* (Στὴν «Ode agli Ioni» βρῖσκουμε τὸ ἐθνικὸ Persi. Στὶς ὠδὲς ἡ λέξις ἀπαντᾷ μιὰ φορὰ καὶ ἀντικαθίσταται μὲ τὸ Ἄγαρηνοί).

9. Ἡ ἐλληνομάθεια τοῦ Κάλβου τὸ 1811 δὲν εἶναι μαρτυρημένη ἀπὸ ἀλλοῦ. Δὲν νομίζω ὅμως ὅτι ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ Φώσκολου, κατὰ τὸν ὁποῖον ὁ Κάλβος «κατέχει τὰ ἰταλικά σὰν νὰ ἦταν ἀπὸ τὴν Τοσκάνη, ξέρει λίγα γαλλικά καὶ ἑλληνικά» (1813: Epistolario τ. IV, Edizione Nazionale, Φλωρεντία 1954, σ. 378), διατυπωμένος μάλιστα σὲ συστατικὴ ἐπιστολή, ὅπου ἦταν σκόπιμο νὰ ἐπαινεθοῦν τὰ ἰταλικά του, ἀποτελεῖ κρίση καθοριστικὴ σχετικὰ μὲ τὴ συγγραφὴ τοῦ ἀποσπάσματος. Οὔτε ἐξἄλλου μπορεῖ κανεὶς νὰ βεβαιώσῃ κατηγορηματικὰ ὅτι ὁ Κάλβος τὸ 1811 δὲν ἔγραψε τίποτα στὰ ἑλληνικά, μόνον καὶ μόνον ἐπειδὴ δὲν βρέθηκαν ὡς τώρα χαρτιά του ἐκείνης τῆς ἐποχῆς γραμμένα στὴ μετρικὴ του γλώσσα².

Τὰ παραπάνω σημεῖα ἀποτελοῦν κατὰ τὴ γνώμη μου τὰ σημεῖα ἐκκινήσεως γιὰ τὸν μελετητὴ αὐτοῦ τοῦ ἀποσπασματικοῦ σχεδίου τοῦ Κάλβου. Ὅσο γιὰ τὴ χρονολόγησή του, αὐτὴ τὴ στιγμή δὲν διαθέτω περισσότερες ἐνδείξεις

1. Ὁ Ζώρας, μολοντί ἀπὸ τὸ 1960 κιόλας εἶχα ἐπιστήσει τὴν προσοχὴ τοῦ ἀναγνώστη στὴ σημαντικὴ διάκριση ode-canzone, φαίνεται νὰ δίνῃ τόσο λίγη προσοχὴ σ' αὐτὴ τὴ λεπτομέρεια, ὥστε ἀπὸ ἀβλεψία νὰ γράφῃ γιὰ τὸ μέτρο: «Μέτρον τοῦ ποιήματος εἶναι ὁ ἑνδεκασύλλαβος ἀνομοιοκατάληκτος, τὸ αὐτὸ δηλ. μέτρον τὸ ὁποῖον ὁ Κάλβος εἶχε χρησιμοποιήσει καὶ εἰς τὴν ἰταλικὴν Ὁδὴν εἰς Ἰονίους» (σ. 28).

2. Ζώρας σ. 24: «Κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς πρώτης παραμονῆς αὐτοῦ εἰς Φλωρεντίαν ὁ Κάλβος ἐχρησιμοποιοῦσε εἰς τὰ ἔργα του ἀποκλειστικῶς τὴν ἰταλικὴν, μόνον γλῶσσαν τὴν ὁποίαν ἐγνώριζε τότε καλῶς, ὡς μαρτυρεῖ καὶ ὁ Φώσκολος».

ἀπὸ ὅσες ἀνέφερα. Μὲ μεγάλη ἱκανοποίηση θὰ δεχόμενον κάθε πρόταση πειστικότερη ἀπὸ τὴ δική μου, ἀφοῦ, φυσικά, θὰ ἔχη ἐγκαταλειφθῆ ἢ ἄποψη τῆς διὰ τηλεγράφου ἔμπνευσης ἀπὸ τὴν 25ῃ Μαρτίου.

Ρώμη

MARIO VITTI

A NEW MANUSCRIPT OF PSELLOS'
«ON THE TITLES OF THE PSALMS»

Michael Psellos, a πολυγραφώτατος Byzantine scholar if ever there was one, wrote three short treatises on the Psalms and their inscriptions, (a) περὶ τῶν ψαλμῶν πρὸς τὸν βασιλέα κῦρ Μιχαὴλ τὸν Δούκαν καὶ περὶ τῶν ἐπιγραφῶν αὐτῶν καὶ λοιπῶν, (b) εἰς τὰς ἐπιγραφὰς τῶν ρμε' ψαλμῶν, (c) εἰς τὰς ἐπιγραφὰς τῶν ψαλμῶν πρὸς τὸν βασιλέα κῦρ Μιχαὴλ τὸν Δούκαν¹. Although there is some overlapping of material among them, each supplies the reader with additional information and new observations. The third treatise, indeed, is of particular importance, since it is one of the few genuine² remains of Psellos' attempts at iambic poetry. This has been published on the basis of the two manuscripts known at the time to contain the work, *Cod. Vat. Pal.* 383, and *Cod. Paris.* 1277.

The Yale codex presented below offers a third text of the poem. Only on the first page, however, is there a half-hearted attempt to separate the work into verses; for beginning with the second page the scribe writes as if he is copying prose, each sentence constituting a paragraph. The manuscript does not offer any improvements on the text, and shares a number of incorrect readings with both the Palatine and the Parisian codices; of its original readings none is of particular interest. What is nonetheless astounding about it is its title (cf. below): this is the only time, as far as I can determine, that Psellos (whose Christian name was Constantine, and who after his tonsure was called Michael) is named John; and the only time that the emperor Michael VII Dukas

1. E. KURTZ-F. DREXL, *Michaelis Pselli Scripta Minora* (Orbis Romanus, Bibliotheca dei testi medievali a cura dell'Università Cattolica del Sacro Cuore, vol. V), vol. I, Milan 1936, pp. 372-400.

2. I agree with F. Dölger (cf. Kurtz-Drexl, p. 510, s.v. Pag. 401) that the inept στίχοι ἐν ἐπιτομῇ περὶ ἐξαήμερου καὶ εἰς τὴν γέννησιν τοῦ Ἀδάμ etc. (Kurtz-Drexl, pp. 401-410) cannot be by Psellos.

is called *Μιχαήλ υἱὸς τοῦ Δούκα*¹. Given these two anomalies, can we accept as genuine the information (also new) that the work was written ἐξ ἐπιταγῆς τοῦ αὐτοκράτορος?

Cod. Yalensis 249 (formerly Frederic North MS. 450, later Sir Thomas Phillips MS. 7713) is of vellum and has 331 leaves (quarto, 190×135 mm.). The codex consists of two parts. The second, and chronologically earlier, one contains Psalms 38,8-150,6, the so-called 151st Psalm and the Canticles, with extensive marginal commentary (29^r-331^v); it was written in a very small and clear hand of ca. 900. The first section was written in a larger hand of the late 13th or early 14th cent., probably in order to replace the beginning of the earlier codex, at that time possibly missing or damaged. It contains Psellos' poem (1^r-7^r), the Prologue to the Psalms by Kosmas Indikopleustes (7^v-10^v), and Psalms 1,1-10,3 with marginal scholia (11^r-28^v). On the upper right-hand corner of 9ra much later hand (17th cent.?) has written: ἐτουτῶ τὸ ψαλτοῖροι υπαρχει του βασιλι τοῦ χα|τζή κῦριακοῦ και ὄπιος το απεξεδῶσι | απαιμοῦν να εχει τας ἀρὰς ἀγίον τριακοσιδὸν δεκα | και οκτὸ θεοφό|ρῶν πατερῶν τον εν <ν>ικέα σι|νὸδον αμην α|μην αμην.

The collation that follows is against the text established by Kurtz-Drexler; all variations are noted, except those of false breathings that do not affect in any way the sense.

Tit. Ἰωάννου τοῦ ψελλοῦ ἐξ ἐπιταγῆς τοῦ | αὐτοκράτορος μιχαήλ υἱοῦ τοῦ δούκα.

ἰ ἐτοιμολογίας | 5 μελλωδοῦντας | 7 ἐμελλωδοῦν τὸ | 11 τοὺς σκόπους | 18 (et passim) ἀβεσαλῶμ | 19 τυγχάνων | 20 ἀθρόαν | 21 om. | 22 φεύγει || θρῆνον | 26 ἐπλάτυνες || εἰσήκουσέ| 28 ὑπὲρ τῆς | 29 ἐστιν || θεοσδότου | 35 ἐλλέγγξης || σωτήρ | 36 ὀδύνας | 38 ἦν || ἱεμενὶ | 39 εἴ-
ρηκα | 41 γουσίς | 42 φεύγει | 44 τῶ πατρὶ πεφευγότι | 48 εὐχαριστείας | 50 ληνοὶ || θεοπά-
τητοι || ἐκκλησίαι | 51 ἀποστάζουσαι | 53 λαμβάνει | 54 ἦ | 55-6 τὴν κατάβασιν λέγει· ἴδε
μου τὴν ταπεινώσιν om. | 59 δηλοῦσι | 63 τὸν | 64 ἀρύθμιτος | 66 μελωδῆ | 67 ἐρίσθη | 70
δὲ | 76 om. | 79 εἴκοσιν | 80 χρησθῆναι || χρίσματι βας. | 82 χευρῶ | 86 ἡ σκηνή τις ἐξὸδίου |
88 ἐξὸδιος γὰρ και σκηνῆ | 89 ἐγκαινισμὸς | 90 ἀνοικοδομῆ | 91 λαμβάνων | 92 θείας | 100
πισθεῖς | 101 φεύγον || οὕτως | 102 τὸν | 106 ἀνάμνησιν σαββάτου | 107 ἀνάμνησιν | 110 με-
λωδῶν | 111 σύνθεσιν | 113 ἐκδέδοτο | 114 εἰς τέλος | 116 ἐφερμηνησῆς | 120-1 om. | 128
ραθυμίαντος | 129 φθῆραντος || τὴν | 130 εἰσῆλθεν | 134 ἀξιωθέντος | 135 γεγωνῶς | 136
ἀληθεῖς | 137 ὄντως | 140 ξενίζων | 142 δὲ (pro δ' ἦ) || χορείας | 144 ὡσπερ | 146 ξιφαίων |
147 αὐτῶν | 148 πονηρότατοι | 151 οὕτως | 153 om. | 154 ὑπεκρίνετο | 155 ταῦτα | 157

1. In Psellos, *Chronographia* VII.I.1 both C. Sathas and É. Renaud retain in their editions the manuscript reading ἱστορεῖν τὸν αὐτοκράτορα *Μιχαήλ τοῦ Δούκα*, where we should read τὸν Δ. The error is clearly due to the title just above it, ἡ βασι-
λεία *Μιχαήλ τοῦ Δούκα*.

καὶ θεοῦ μακρυνωθέντος | 165 διαφθείρεις | 167 τὸ τέλος | 168 εἰς || φθῆρην | 172 κυκλῶσε | 173 τοῦ τυράννου | 175 ἐνέπρισε | 178 φάραγκα | 179 ὡσπερ | 182 σωματικοῖ | 184 ἐνεπύρησε | 185 τῷ σ. τῷ δουλωθέντι βίω | 186 τῷ || ἐλπὶς (pro ἐπτὰ) | 188 κοινότης | 190 εὐδοματικός | 193 ἰδομαίαν | 198 ὕπερ | 201 οὕτως | 203 πᾶσα γὰρ φύσι φίσις | 205 ἐξηκοστόννατος || ἀναμιμνήσκων | 207 ὁ δὲ υἱὸς ἰωναδάμ ἔστι | 208 ὡς | 211 τρισάκις ἠχμαλώτευσεν τὴν πόλιν ἰουδαίων | 212 οὕτως | 215 δὲ | 216 δ' om. | 219 γράφων || ταῖς | 221 ἀσύριον | 223 πολυλογεῖν | 224 ἄνευ (pro δίχα) | 227 καιροῖς | 232 Θιμιδίας | 233 ἦς | 234 πτωχοῦ || ἀκηδιάσει | 235 τὴν δέησιν κατέναντι ἐκχέει | 236 μέντοι | 240 προσῆγε | 243 ἴα | 244 ἄλληλοῦ | 247 πρότερον || δαρίου | 250 ὠνόμασε | 253 τῶν ἀπὸ | 254 βαινόντων εἰς τὴν | 255 γολιάδ εἰς πρόγραμμα συνόει | 257 ψαλμὸν | 258 τοῦ (pro τῶν) | 260 ψαλμοῦ | 261 ἄλλοις δὲ ψαλμῶ, om. Δαβιδ | 262 ἐφερημηνευταῖον | 263 ψαλμοῦ | 264 συγγραφὴν | 266 ἀνήνεκται | 268 ψαλμῶν ἐνίοις καὶ πολλάκις | 271 διαβάλλονται | 272 ἐν χορδῇ || φωνῇ || συνθῆκαι | 273 προσώπου | 274 χοροστάτου | 275 ἀρμονίαν | 276 (et 284) διάλημμα | 277 γρηγόριος δ' ὁ νυσσαεὺς | 279 μελωδῆσαι | 280 ἐγένετο || ἔλαμφις | 282 τοίνυν στάσιν μεταξὺ τῶν μελισουργημάτων | 285 σὲλ || διαψαλμάτου | 286 ἀειλογίαν | 287 ἀείρρυτους | 289 φωνουμένη | 290 συνοψίας | 291 σοι (pro νῦν) || προσηγίωχα | 292 ἐν βαθύτατον οὐδὲν | 297 σαφῆ | 298 οἱ (pro εἰ)

Yale University

GEORGE M. PARASSOGLU